'מגיד משנה' לרבי יוסף חיון: מהדורה חדשה

יוחנן קאפח

ר' יוסף חיון (להלן רי"ח) חי בליסבון שבפורטוגל במאה החמש עשרה והיה ממנהיגיה הבולטים.[1] פעילותו הספרותית העיקרית הייתה בשנות השישים והשבעים של המאה.[2] החיבור 'מגיד משנה' נכתב ככל הנראה בשנות השישים של אותה מאה,[3] כתשובה לשאלה שנשאל רי"ח על ידי תלמידו רבי יצחק אברבנאל (1437–1508),[4] אם ספר דברים הוכתב למשה או שהוא פרי יצירתו העצמאית.[5]

* תודתי לקוראי המאמר על הערותיהם המחכימות. מאמר זה נכתב הודות למלגת מחקר מטעם מכללת אורות ישראל.

1 שנת לידתו ושנת פטירתו אינן ידועות, ונכתבו על כך השערות אחדות. לעיקרי השיטות ראו י' קאפח, 'מבוא', פירוש לתהלים לרבנו יוסף חיון: ראש רבני ליסבון, ירושלים תשע"ו, עמ' א הערה 1.

2 י' הקר, 'ר' יוסף חיון ודור הגירוש מפורטוגאל', ציון מח (תשמ"ג), עמ' 273–280.

3 א' גרוס, 'ר' יוסף חיון ור' יצחק אברבנאל: יחסים אינטלקטואליים', מיכאל יא (תשמ"ט), עמ' כו.

4 עובדת היות אברבנאל תלמידו של רי"ח נזכרה לראשונה בחתימתו של אחד מצאצאי רי"ח, ר' אברהם ב"ר שלמה חיון, למהדורת חיבורו של רי"ח 'מילי דאבות' (ראו להלן בסעיף ג). נראה שדעה זו נתקבלה על ידי כל החוקרים שעסקו בפרשנותו של רי"ח, ראו גרוס, רי"ח ואברבנאל, שם, עמ' כג, לג; ש' רגב, 'השיטה הפרשנית של האברבנאל', מחניים 4 (תשנ"ג), עמ' 248; א' שמואלי, דון יצחק אברבנאל וגירוש ספרד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 23. מעניינת העובדה שדווקא אצל כותב המונוגרפיה של אברבנאל לא נזכר רי"ח כלל, ראו ב"צ נתניהו, דון יצחק אברבנאל: מדינאי והוגה דעות, ירושלים ותל אביב תשס"ה.

5 בשאלה זו עסקו חוקרים מספר. ראו מראי מקום בתוך ע' ויזל, 'בין שאלתו של יצחק אברבנאל לתשובתו של יוסף חיון: שלב חדש בשאלת חלקו של משה בכתיבת התורה', בתוך מ' אביעוז ואחרים (עורכים), זר רימונים: מחקרים במקרא ובפרשנותו: מוקדשים לרימון כשר, רמת גן תשע"ג, עמ' 603 הערה 2. אולם מלבד ויזל, איש מהם לא נשא ונתן בדברי רי"ח, ונראה שלא הכירוהו. ויזל אף הזכיר את דברי רי"ח במאמרים אחדים שכתב בשאלת כתיבת המקרא ובחלקו של משה בכתיבת התורה במשנתם של פרשנים שונים בימי הביניים (כגון 'דעתו של רשב"ם בשאלת חלקו של משה בכתיבת התורה', שנתון כב [תשע"ג], עמ' 178–179; 'ר' דוד קמחי על חיבורים של ספרי המקרא', מדעי היהדות 50 [תשע"ה], עמ' 75 הערה 106; ועוד). נראה כי אי־הכרת

אברבנאל, שחי באותה עת בפורטוגל,[6] הפנה את שאלתו לגדולי החכמים שהיו בליסבון,[7] וככל הידוע לנו תשובת רי"ח היא המענה היחיד שניתן לה. תשובה זו התפרסמה בעבר על ידי אברהם גרוס כנספח לספרו על פי שני כתבי היד הידועים לחיבור זה,[8] ועתה היא יוצאת לאור במהדורה ביקורתית חדשה.

להלן אעמוד בקצרה על מאפייני שיטתו הפרשנית של רי"ח, הבאים לידי ביטוי בתשובה זו. לאחר מכן אעמוד על היחסים שבין רי"ח ואברבנאל הבאים לידי ביטוי בחיבור זה ועל תפוצתו והשפעתו. לסיום אבהיר את עקרונותיה של המהדורה הנוכחית.

א. ממאפייני פרשנותו של ר' יוסף חיון

מאפייני שיטתו הפרשנית של רי"ח נחקרו בעבר, כך שניתן לזהותם על נקלה גם בתשובה. להלן נעמוד על שלושה מהם: הקדמות, כוונת החיבור, שיטתיות ויסודיות.[9]

חיבור זה של רי"ח גרמה לאלמן לטעות בהבנת דברי אברבנאל ולחשוב שלדעתו ערך משה את דברי ה' שבספר דברים. ראו על כך: Y. Elman, 'The Book of Deuteronomy as Revelation: Nachmanides and Abarbanel', in Y. Elman and J. S. Gurock (eds.), *Ḥazon Naḥum: Studies in Jewish Law, Thought, and History Presented to Dr. Norman Lamm on the Occasion of his Seventieth Birthday*, New York 1997, pp. 229-250. על טעותו של אלמן עמדו J. Haas, 'Writing by Divine Imperative as a Criterion for the Prophetic Authority of Texts in the Biblical Exegesis of Isaac Abarbanel', *JSIJ* 9 (2010), pp. 11-12; ויזל, בין אברבנאל לרי"ח, שם, עמ' 614 הערה 46.

6 אברבנאל חי בפורטוגל עד גיל 46. על בריחתו לספרד מאימת מלך פורטוגל ראו נתניהו, אברבנאל (לעיל הערה 4), עמ' 48–50.

7 מדברי אברבנאל עולה כי שלח את השאלה לחכמים נוספים מלבד רי"ח, אולם גרוס (רי"ח ואברבנאל [לעיל הערה 3], עמ' כו) משער כי עיקר השאלה הופנתה לרי"ח, שהרי אברבנאל כתב את השאלה בזמן היותו בליסבון.

8 א' גרוס, ר' יוסף בן אברהם חיון: מנהיג קהילת ליסבון ויצירתו, רמת־גן תשנ"ג, נספח ז, עמ' 231–240.

9 על כל אחד מהמאפיינים הנ"ל ועוד, עמדו חוקרי פירושו, כגון גרוס, שם, עמ' 47–78; א' שושנה ומ' ציפור, פירוש לספר יחזקאל לרבנו יוסף ב"ר אברהם חיון הנשיא, ירושלים תשס"ו, עמ' 24–56; י' קאפח, 'הפירוש לתהלים של רבי יוסף ב"ר אברהם חיון: נתוח הדרך הפרשנית, בצרוף מהדורה מדעית מבוארת של מבחר מזמורים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשע"א, עמ' 13–232. מחקרו של י' אליצור, 'שיטתו הפרשנית של ר' יוסף חיון בפירושיו למקרא', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ה, הגיע לידי לאחר סיום כתיבת המאמר; לפיכך לא נדרשתי לדבריו כאן.

1. הקדמות

מאפיין בולט בפרשנותו של רי"ח הוא מתן חשיבות רבה להקדמות. חשיבות זו מוצאת את ביטויה בשני עקרונות מתודולוגיים: כתיבת הקדמה לפירוש,[10] ואיתורם של הפסוקים הראשונים של כל אחד מספרי המקרא והגדרתם כהקדמה לספר כולו.[11]

החל מהמאה השלוש עשרה נהגו רבים מפרשני ספרד ופרובנס לחבר לפירושיהם הקדמה שבה עסקו בכמה סוגיות מרכזיות. הקדמה זו הייתה תקציר של המתכונת הספרותית – *accessus ad auctores* (=מבוא למחברים), אשר החל להיות מאומץ על ידם מספרות העיון הערבית והלטינית, ואולי גם מפרשנות המקרא הנוצרית.[12] עם התפשטותה של שיטה זו, נדרש כל מחבר לתת את דעתו בהקדמה לספרו על אישיות המחבר, מטרת חיבורו, סמכותו ושיטת עבודתו.[13] אמנם גם אצל פרשנים שחיו קודם למאה השלוש עשרה ניתן למצוא הקדמות, כגון רס"ג שנהג להקדים לספריו הקדמות

10 רבים ראו באברבנאל את אבי כתיבת ההקדמות למקרא (לדוגמה ראו מ"צ סגל, 'ר' יצחק אברבנאל בתור פרשן מקרא', תרביץ ח [תרצ"ז], עמ' 289–299; הנ"ל, פרשנות המקרא: סקירה על תולדותיה והתפתחותה[2], ירושלים תשי"ב, עמ' קז; שמואלי, אברבנאל [לעיל הערה 4], עמ' 72–73; E. I. J Rosenthal, 'The Study of Medieval Judaism', in idem, *Studia Semitica*, I: *Jewish Themes*, Cambridge 1971, p. 264). אולם כל זה היה קודם העיסוק בפרשנותו של רי"ח, שבוודאי קדם בכך לאברבנאל, וסביר להניח שהיה אחד מאלו שהשפיעו עליו.

11 לדוגמה, את מזמור א בתהילים הגדיר רי"ח כהקדמה לספר ולא כמזמור בפני עצמו. רי"ח לא היה היחיד שנהג כך. פרשנים רבים עשו זאת לפניו, כגון רד"ק, שכתב בהקדמתו לספר משלי שחמשת הפסוקים הראשונים הם הקדמת הסופר; רבי יוסף כספי (1279–1340), שכתב כן בפירושיו לספרים ישעיהו וקהלת; רבי יוסף אלבו (1380–1444), שכתב על ארבעת הפרקים הראשונים של ספר בראשית שלדידו הם הקדמה לחמשת החומשים (ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, מהדורת חורב, ירושלים תשנ"ה, א, יא). וראו עוד בזה קאפח, עבודת דוקטור (לעיל הערה 9), עמ' 72–77; י' צייטקין, 'מאפייני פרשנות המקרא ביצירותיהם של פרשני הפשט בני האסכולה המיימונית של פרובנס במאות ה־13–14', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"א, עמ' 229—231.

12 על מקורה של מתכונת זו ראו הפניות בתוך צייטקין, שם, עמ' 228 הערה 2. על תופעת ההקדמות החל מהמאה השלוש עשרה ראו A. Minnis et al. (eds.), *Medieval Literary Theory and Criticism, c. 1100 – c. 1375: The Commentary Tradition*, rev. ed., Oxford 1998, pp. 12-36; J. Mansfeld, *Prolegomena: Questions to be Settled before the Study of an Author, or a Text* (Philosophia antiqua 61), Leiden 1994, pp. 22-57; E. Lawee, 'Introducing Scripture: The *accessus ad auctores* in Hebrew Exegetical Literature from the Thirteenth through the Fifteenth Centuries', in J. D. McAuliffe et al. (eds.), *With Reverence for the Word: Medieval Scriptural Exegesis in Judaism, Christianity and Islam*, New York 2003, pp. 157-179

13 ראו על כך בהרחבה א' תלמג', פירושים לספר משלי לבית קמחי: ריק"ם, רמ"ק, רד"ק, ירושלים תשנ"א, עמ' 329 (ושם מקורות נוספים).

שיטתיות,[14] וכן אצל אחדים מחכמי צרפת,[15] אלא שהקדמותיהם לא נבנו על פי מתכון ה'מבוא למחברים'.[16]

לרבים מפירושיו כתב רי"ח הקדמה, ובה עמד על שמונה עד עשרה עניינים כלליים שבספר או שהקדים בחקירת עניין מסוים שלדעתו הוא נחוץ להבנת הספר או העניין.[17] עיקר חידושו של רי"ח במישור זה אינו בעצם כתיבת הקדמה אלא באופי ההקדמה, כמו שכתב גרוס:

> דיוניו ברוב השאלות ... רובן כבר נדון אצל חז"ל ... וקצתן אצל פרשני ימי הביניים. גם הנושא הכללי של 'תועלות' כבר עלה אצל רלב"ג, אם כי לא כהקדמה אלא כסיכום. לעומת זה, עריכת הקדמה של שמונה עד עשר נקודות לכל פירוש מתוך סדר ושיטה, יש בה משום חידוש בשדה פרשנות המקרא היהודית.[18]

ייתכן שמִן הגורמים לחידוש זה היו דברי רבו, רבי יצחק קנפנטון שכתב:[19] 'המפרש,

14 א' שלוסברג, 'השפעת ספרות ה"אדב" על רב סעדיה גאון: עיון על פי פירושו לספר משלי', בקורת ופרשנות 33 (תשנ"ח), עמ' 35.

15 לדוגמה, רש"י כתב הקדמה לשיר השירים (רק לספר זה מפני אופיו המיוחד), רשב"ם כתב הקדמות לקהלת, איכה ועוד. בפירושו של רשב"ם לקהלת ישנה תפיסה פרשנית כוללת והקדמה שיטתית, ראו ש' יפת, 'פירוש רשב"ם על מגילת קהלת', תרביץ מד א–ד (תשל"ה), עמ' 72–94. רשב"ם מחלק את פירושו לשיר השירים לחלקים ומקדים להם את הביאור הכולל, ראו הנ"ל, 'הקדמת רשב"ם לפירושו למגילת איכה', שנתון יט (תשס"ט), עמ' 231–243.

16 צייטקין, מאפייני פרשנות המקרא (לעיל הערה 11), עמ' 230.

17 רי"ח כתב הקדמה לכל אחד מהפירושים שחיבר לספרים יחזקאל, תהלים, שיר השירים ואסתר. בהקדמתו לפירושו לתהילים ציין שכתב הקדמה לפירושו לישעיהו, ובהקדמתו לפירושו למגילת אסתר כתב שערך הקדמה גם למגילת איכה. פירושיו לישעיהו ולאיכה אינם מצוים בידינו לעת עתה. סביר להניח שכתב הקדמה גם לפירושו לירמיהו, ששרד להוציא שבעה עשר דפיו הראשונים. בהקדמותיו דן רי"ח בנושאים כלליים שונים כגון מיהו מחבר הספר, מדוע נקרא כך, אם הכותב הוא גם המחבר, מיקומו של הספר בין כתבי הקודש, תועלות הספר ועוד. בספר תהילים כתב גם הקדמות למזמורים מסוימים, כגון קיז, קיט; ובפירושו 'מילי דאבות' כתב דברי ביוגרפיה קצרים לכל אחד מן הַתַּנָּאִים הנזכרים בכל אחת מהמשניות, קודם שביאר את דבריו.

18 גרוס, רי"ח ואברבנאל (לעיל הערה 3), עמ' 48.

19 ר' יצחק בן יעקב קנפנטון (1360–1463) הוא מחבר 'דרכי הגמרא'. עליו ועל פועלו ראו ר' אליהו ב"ר אלקנה קפשאלי, סדר אליהו זוטא: תולדות העות'מאנים, ויניציאה, וקורות עם ישראל במלכות תורכיה, ספרד ויניציאה, מהדורת א' שמואלביץ ואחרים, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 179 ואילך; ר' יוסף סמברי, דברי יוסף: אלף ומאה שנות תולדה יהודית בצל האסלאם, מהדורת ש' שטובר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 260 ואילך; י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל־אביב תשי"ט, עמ' 378; א' דוד, 'לקורותיו של ר' יצחק קנפנטון מגדולי חכמי ספרד במאה הט"ו', קרית ספר נא (תשל"ו), עמ' 324–326; ח' בנטוב, 'שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה',

אשר יפרש באר אי זה ספר, יפרשנו או בעבור שאין כח במתחילין לעיין בספר או בלשון ההוא להבינו כי הוא סתום וחתום, או מצד שהוא צריך להקדמות מחוץ'.[20]

שני עקרונות מתודולוגיים אלו באים לידי ביטוי בדברי רי"ח בחיבור זה. רי"ח כותב הקדמה, ובה הוא מברר אם כל המצוות ניתנו בסיני או שחלקן נאמרו בסיני וחלקן באוהל מועד ובערבות מואב. רק לאחר שהוא מכריע שכל המצוות נאמרו בסיני, גם אלו שנכתבו בספר דברים, הוא מתחיל בדברי תשובתו לאברבנאל. לדעתו הקדמה זו היא אבן היסוד של התשובה מאחר שהיא מערערת את הנחת היסוד שבשאלת אברבנאל. אברבנאל מבסס את שאלתו על ההנחה שהספר נכתב באחד משני אופנים: כולו הוכתב מפי הגבורה למשה או שהוא פרי יצירתו של משה. רי"ח טוען בתשובתו כי הספר נכתב בשני האופנים גם יחד – חלקו נכתב על ידי משה וחלקו – חלק המצוות המחודשות – נאמר מפי הגבורה, כפי שהוכיח בהקדמתו.[21]

נוסף על הקדמתו לחיבור, הוא קובע כי הפסוקים הראשונים של ספר דברים הם ההקדמה לספר כולו. לדעתו בתחילת הספר נכתבו שלושה פסוקי הקדמה המבארים את שלוש כוונות הספר ולשם מה נכתב, כפי שיבואר עוד להלן.

2. כוונת החיבור

בכמה מקומות עמד רי"ח על החשיבות שיש בבירור כוונת החיבור, היינו לשם מה נכתב, מאחר שלפי כוונה זו יש להבין את החיבור כולו. כך כתב בהקדמת פירושו לתהילים:

ושערתי לבאר בתחלת כל מזמור ומזמור כוונתו הכללית, ואח"כ בכל פסוק

ספונות יג (תשל"א–תשל"ח), עמ' ז–קב; א' גרוס, 'הישיבות בקאסטיליה במאה הט"ו', פעמים 31 (תשמ"ז), עמ' 6–8. לדעת קפשאלי וסמברי ארבעה תלמידים חשובים היו לו לר"י קנפנטון: ר' יצחק אבוהב (השני), ר' יצחק דילאון, 'החכם ר' יוסף חיון ז"ל נכה רגלים' ור' שמעון מימי. על ארבעתם כתב קפשאלי (שם, שם): 'ומן ארבעתם יצאה תורה בספרד ובפורטוגאל ובארץ המערב. לכל המקום אשר הלכו שם, הלכה ברכה לרגלם בגבורה ולולי הם כבר כלתה תורה'.

20 ר' יצחק קנפנטון, דרכי הגמרא, מהדורת מ"מ גינזבורג, וילנה תרנ"ד, עמ' 18–19.

21 שלוש פעמים מפנה רי"ח את הקורא למה שכתב בהקדמתו: בכוונה השנייה (להלן, עמ' 330), בביאור הספק השני מהשלושה הראשונים (להלן, עמ' 334) ובביאור הספק השלישי מהארבעה האחרונים (להלן, עמ' 339). לדעת ויזל (בין אברבנאל לרי"ח [לעיל הערה 5], עמ' 610) הקדים רי"ח להוכיח שכל המצוות מקורן בסיני, על מנת לשלול את 'האפשרות כי מעמדו של חומש דברים נבדל ממעמדם של ארבעת החומשים האחרים'. זה כמובן נכון, אבל עיקר כוונתו היא להוכיח שכל המצוות הן מפי הגבורה, ולכן בהכרח את 'חלק המצוות' כתב משה מפי הגבורה ולא מעצמו. בהמשך דבריו ביאר רי"ח את שלוש כוונות הספר ובכך ביסס את טענתו שהספר נאמר קצתו מפי הגבורה וקצתו מפי משה.

ופסוק כוונתו הפרטית מסכמת לכוונה הכוללת. כי כוונת המזמור בכלל, ממה שיעזור מאד להבנת הכוונות הפרטיות אשר בפסוקי המזמור ההוא.[22]

נראה שאת חשיבות בירור כוונת החיבור למד רי"ח מרבו, שכתב: 'בתחלת עיונך יש לך לעבור כל הסוגיא ולדעת כוונתה ולהקיף אותה דרך הכלל, ואחר כך תחזור לעיין כל פרט ופרט ממנה ולראות מהו הקשר שמקשר אותה'.[23] נאמן לדרך זו כתב רי"ח בהקדמתו מהי הכוונה הכוללת בחיבור ספר תהילים,[24] וקודם פירוש כל מזמור כתב את כוונתו. כך נהג גם בהקדמה שכתב לספר יחזקאל ולמגילת שיר השירים.[25]

אם בכל פירושיו הקפיד רי"ח להקדים ולברר את כוונת החיבור בשל ההשלכה הפרשנית המתלווה לה, ודאי שראה כך לנכון בתשובה לשאלת כתיבת משה את ספר דברים. לדעתו אי־הקפדתו של אברבנאל לזהות את כוונות הספר היא שהביאתו לידי ספקו:

ובזה מובן זה המאמר לפי עומק אמתתו. וכבר יותרו בזה האופן ז' הספקות האלה[26] היתר שלם ונתבארה בשלמות כוונת הספר הזה המקודש באופן סדורו.

22 מהדורת קאפח (לעיל הערה 1), עמ' 36.

23 קנפנטון, דרכי הגמרא (לעיל הערה 20), עמ' 2. בעניין זה כבר קדם רלב"ג לרב קנפנטון, וכך כתב בהקדמת פירושו לאיוב: 'וזה שראוי למבאר שינהיג: ביאור המלות והתיבות לפי כוונת העניינים אשר כוונו בכלל הדברים, כאשר היו המלות משותפות, כמו הענין בזה הספר; ואם לא יתן אל לבו תחלה להבין כוונת הענינים, לא יובן אליו ביאור המלות אם לא במקרה, וזה מבואר בנפשו' (אם לא נאמר אחרת, המובאות מפרשנות ימי הביניים לקוחות מתקליטור מקראות גדולות 'הכתר', רמת־גן תשס"ט). ראו עוד סגל, פרשנות המקרא (לעיל הערה 10), עמ' קד.

24 'כוונת הספר הזה – כוונתו הראשונה היא להמציא שירות ותושבחות להלל השם בה הלוים, ולשוררם על הדוכן בעת הקרבת הקרבנות ... ועוד כִּוון בו מניחו כוונות אחרות, יִוָּדע ביאורן מביאור תועלות הספר הזה' (מהדורת קאפח [לעיל הערה 1], עמ' 33). בהמשך הקדמתו הוסיף רי"ח עוד תשע תועלות שלהן כיוון דוד בספרו.

25 כך לדוגמה כתב בהקדמתו ליחזקאל, בהקדמה הי"ג: 'ביאור תועלותיו דרך כלל. מכללן אִמות הנבואה ... שלמות מעשה מרכבה ... אִמות שכר והעונש ... אִמות גאולתנו וביאת משיח צדקנו ...' (שושנה וצפור, פירוש לספר יחזקאל [לעיל הערה 9], עמ' ו). 'תועלות הספר' ו'כוונות הספר' הן שני צדדים של אותו מטבע. ראו לדוגמה מה שכתב בהקדמתו השמינית לפירושו לתהילים (מהדורת קאפח [לעיל הערה 1], עמ' 33).

26 לאברבנאל שבעה ספקות הנוגעים לשתי האפשרויות באשר לחיבור ספר דברים: (א) קושיות לאפשרות כי ספר דברים הוכתב למשה מפי הגבורה: (1) מדוע נשנו מצוות שנכתבו כבר בחומשים הקודמים? ואם היה זה על מנת לבארם, מדוע לא נתבארו במקומם? (2) מדוע נכתבו החומשים הקודמים בגוף שלישי וספר דברים נכתב בגוף ראשון (עד פרשת 'וילך'), כאילו משה כתבו? (3) כיצד תהלום אפשרות זו את דברי חכמים (מגילה לא,ב), שהקללות שבספר דברים משה מפי עצמו אמרם? (ב) קושיות לאפשרות כי ספר דברים הוא פרי יצירתו של משה: (1) כיצד נכתבו

ובכלל אומר, כי הצד השוה לכל אלה הספקות אשר בזה הדרוש ודומיהן, הוא מהעדר ההשגחה בידיעת כוונת הספר הזה המקודש (מגיד משנה, להלן עמ' 340).

לביסוס טענתו שהספר נכתב מפי הגבורה ומפי משה, מבאר רי"ח שהספר נכתב לשלוש מטרות: (א) תוכחה לישראל; (ב) כתיבת מצוות חדשות שלא נכתבו בספרים הקודמים; (ג) ביאור מצוות שנאמרו בספרים הקודמים. את החלק הראשון והשלישי כתב משה מפי עצמו, ואת החלק השני כתב מפי הגבורה. עתה, לאחר ההקדמה וביאור שלוש הכוונות, השלים למעשה רי"ח את תשובתו לאברבנאל משום שהפריך לחלוטין את הנחת היסוד שלו בשאלת כתיבת הספר, כמו שיתבאר עוד להלן.

אף ששלוש כוונות אלו נזכרות כבר בהקדמתו של רמב"ן לספר דברים, רי"ח אינו מציין זאת. נראה שהסיבה לכך נעוצה בהבדלים אחדים שביניהם. רי"ח כותב שהספר נכתב לצורך שלוש מטרות, ומדבריו נראה שלכולן אותה חשיבות, אולם מדברי רמב"ן נראה כי חלק התוכחה לא נכתב אלא כהקדמה לשני החלקים האחרים של הספר, ולדבריו, קודם 'שיתחיל משה בביאור התורה התחיל להוכיחם ולהזכיר להם עונותיהם' (הקדמה לספר דברים). לעומתו רי"ח ראה בחלק התוכחה חלק גדול וחשוב, ובלשונו: 'וכבר בא בספר הזה חלק גדול כלו תוכחות ומוסרים' (מגיד משנה, להלן עמ' 329).

הבדל נוסף ביניהם הוא שרמב"ן הוסיף עוד כוונה בכתיבת ספר דברים. לא רק ביאור המצוות לדור באי הארץ אלא גם להוסיף להן אזהרה. כוונה זו לא נזכרה בפירוש רי"ח. רמב"ן גם נימק את הסיבה לכתיבת התוכחות בספר דברים בשלושה טעמים שלא נזכרו אצל רי"ח: להודיע חסדי ה' עם ישראל – 'כמה ימרוהו וכמה התנהג עמהם הקדוש ברוך הוא במדת הרחמים'; להוכיחם שלא יחזרו לחטוא; 'ולחזק לבם בהודיעו אותם כי במדת הרחמים יתנהג עמהם לעולם' (הקדמה לספר דברים).

גם סדר כוונות הספר אצל רמב"ן שונה מִסִּדרם אצל רי"ח. לדעת רמב"ן כוונוֹת הספר הן: ביאור ואזהרה, מצוות מחודשות ותוכחה. לעומת זאת, אצל רי"ח הסדר הוא הפוך: תוכחה, מצוות מחודשות ומצוות מבוארות. מסקנת הדברים היא, שללא ספק, הגדרת שלוש כוונות הספר היא חידוש מקורי של רי"ח, ודברי רמב"ן שימשו לו לכל היותר השראה.

דברי משה בתוך ספר שכולו דברי ה'? (2) מדוע נכתבו פסוקים מסוימים בספר דברים בלשון נסתר, כאילו לא משה אמרם? (3) כיצד מחדש משה מצוות שלא נאמרו עד עתה? (4) כיצד תהלום אפשרות זו את דברי חכמים (סנהדרין צט,א), שהאומר כל התורה מן השמים חוץ מפסוק אחד שמשה מפי עצמו אמרו חייב כרת?

3. שיטתיות ויסודיות

מאפיינים בולטים בפרשנותו של רי"ח הם כתיבתו המובנת, העקיבה, וירידתו לפרטים הקטנים.[27] גם החיבור 'מגיד משנה' בנוי ומאורגן להפליא. רי"ח מקדים לתשובתו את הטענה שכל המצוות כולן ניתנו בסיני. לאחר מכן הוא מגדיר את שלוש כוונות הספר ועומד על סדר ספר דברים ומבנהו. בכך הוא פותר למעשה את כל שאלותיו של ר"י אברבנאל. אולם רי"ח אינו מסתפק בכך, אלא מאריך לבאר כיצד מתיישבים כל שבעת הספקות שהעלה השואל. הוא מנמק את אריכות דבריו:

> ואחר הביאור הזה, אין מקום לכל הספקות שהניע השואל לכל אחד משני חלקי הסותר, והיתרו ממה שיקל ... לכן לא הייתי צריך לבאר היתר הספקות כי בנקל יתירם המעיין. אמנם לפי שארצה לבאר בהתרתן דברים שנשתבשו בהם הרבה מהמעיינים, שערתי להתירן אחת לאחת (מגיד משנה, להלן עמ' 333).

אופיו הדקדקני גורם לרי"ח שלא להשאיר מקום לספק. הוא אמנם מעריך שהקורא יידע להתיר את שאלותיו, אולם מנצל את ההזדמנות להסביר גם עניינים נוספים שלדעתו השתבשו בהם רבים. הוא חוזר ומזכיר בכל פעם את הספק שהעלה השואל, ולאחר מכן משיב עליו בדקדקנות.

גם את קביעתו באשר לשלוש כוונות הספר טורח רי"ח להוכיח, ונוסף על כך הוא מבאר את הפסוקים הראשונים של הספר כפסוקי פתיחה לכל אחת משלוש כוונותיו:

א. הפסוק 'אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל בעבר הירדן במדבר בערבה' וכו' (דב' א 1) הוא הקדמה לחלק התוכחה. רי"ח מאריך בראיות שהפסוק עוסק בדברי תוכחה ומציין שבכך עוסק חלק ניכר של הספר: 'וכבר בא בספר הזה חלק גדול כלו תוכחות ומוסרים, והוא רוב פרשת אלה הדברים, וקצת ואתחנן, וקצת והיה עקב, וקצת וילך, ופרשת האזינו' (מגיד משנה, להלן עמ' 329).

ב. הפסוק 'ויהי בארבעים שנה ... דבר משה אל בני ישראל ככל אשר צוה ה' אתו אלהם' (דב' א 3) הוא הקדמה לחלק העוסק במצוות המחודשות. לטענתו, כל

27 לדעת גרוס (רי"ח [לעיל הערה 8], 'חיון וקנפנטון', עמ' 76–77) זהו אחד המאפיינים של השיטה הקנפנטונית. כתיבתו של רי"ח מאופינת בסדר וארגון. ניתן לראות זאת כמעט בכל כתביו. דוגמה בולטת לכך ראו בחיבורו של רי"ח 'על חטא משה ואהרן', שפורסם בנספח ו בספרו של גרוס, שם. גם עקיבותו לדבוק בעקרונותיו ראויה לציון, לדוגמה בפירושו לתהילים הוא מקפיד בקביעות לציין בתחילת כל מזמור מה כוונתו ומי מחברו, תופעה שאין לה אח ורע אצל פרשני המקרא שקדמו לו.

מצוות התורה ניתנו בהר סיני, אלא שלא כולן נכתבו, ועתה לאחר ארבעים שנה אומר משה את כולן.

ג. הפסוק 'בעבר הירדן בארץ מואב הואיל משה באר את התורה הזאת לאמר' (שם, 5) הוא הקדמה לחלק המצוות המבוארות. המטרה השלישית היא ביאור המצוות שניתנו בסיני, מאחר שדור הבנים באי הארץ לא זכו להיות במעמד הר סיני בגוף ונפש.

לאחר שביאר את הפסוקים הראשונים של הספר כהקדמה לשלוש כוונות הספר, המשיך רי"ח לתאר את מבנה הספר כולו. לדבריו, הספר פותח בכוונה הראשונה של הספר – חלק התוכחה, ומאריך בו עד פרשת ואתחנן. לאחר מכן שב הסופר וכתב שני פסוקי הקדמה לשתי הכוונות האחרות של הספר,[28] להורות שעתה בכוונתו לעסוק בשני עניינים אלו. אלא שבפועל הקדים בכתיבת הביאור למצוות, אף שהוא שייך לכוונה השלישית של הספר – למעלת עשרת הדיברות השייכים לחלק זה, ורק לאחר מכן שב לעסוק במצוות החדשות השייכות לכוונה השנייה של הספר. אחר כך לא הקפיד המחבר להפריד בין שלושת חלקי הספר ועסק בהם במשולב.

וזהו מבנה ספר דברים לדברי רי"ח:

הקדמה לשלוש כוונות הספר
חלק א – חלק התוכחה
הקדמה לשתי הכוונות הנוספות של הספר (דב' ד 44–46)
חלק ג – מצוות מבוארות
חלק ב – מצוות מחודשות
עירוב של שלושת החלקים יחד

ב. רי"ח ואברבנאל

כאמור, את שאלתו כתב אברבנאל אל רי"ח רבו. מסגנון הדברים עולה שהייתה ביניהם הערכה הדדית. בפתיחה לשאלתו מתאר אברבנאל את גדולתם של אלו שאליהם הוא שולח את השאלה: 'לפני כל יודעי דת ודין, חכמים מחוכמים, חוטבים עצים – עץ החיים ועץ הדעת, ושואבי מים לכל העדה' (מגיד משנה, להלן עמ' 326), ומסיים: 'אמרתי אני אלכה לי אל הגדולים, אנשים חכמים וידועים, וכל הדבר הקשה ישפטו

28 פסוק 44 (פרק ד) כהקדמה לחלק המצוות המחודשות, ופסוקים 45–46 (שם) כהקדמה לחלק המצוות המבוארות (מגיד משנה, להלן עמ' 332).

הם, כי הם ידעו דרך יי׳ אותה אבקש, איש אחד איש אחד אשר נָגַע אלהים בקרבו דעת ויראת יי״ (שם, עמ׳ 328).

גם הערכתו של רי״ח לאברבנאל ניכרת, הוא מכנה אותו ׳צמרת הארז׳ ו׳כרוב ממשח׳ ומשבח אותו על ׳טוב השכלתו׳, וניכר שאף רחש לו חיבה באמרו: ׳יקרה נפשו עלי, היקר׳. אולם מנגד ניתן להבחין גם במילות ביקורת של הרב לתלמידו. בסיום דבריו (שם, עמ׳ 340) כתב רי״ח:

> ובכלל אומר, כי הצד השוה לכל אלה הספקות אשר בזה הדרוש ודומיהן, הוא מהעדר ההשגחה בידיעת כוונת הספר הזה המקודש ובהבנת מאמרי רז״ל הנדברים על אמתתם, כי הם בתחלת העיון פורשים רשת לרגלי המעיינים כאשר יקחום כפי שטחיהם ולא ירדו עד עמקם ... והענינים האלה ודומיהן אין כל האדם זוכה להשיגם, זולתי השוקדים על דלתי העיון לילה ויום, ומואסים החשק הדמיוני ואוהבים חשק ההצלחה האמתית שהוא נוסד באמת כמאמר החכם מכל האדם ׳אשרי אדם שומע לי׳ וכו׳ (מש׳ ח 34).

לדעת גרוס יש בדברים אלו משום ביקורת עקיפה על אברבנאל, על התעסקותו במסחר ובעניינים שאינם מאלה המביאים לידי ה׳הצלחה האמיתית׳, שהם אלו שגרמו לו להבין את הפסוקים ודברי חז״ל ׳כפי שטחיהם׳.[29] נראה שניתן להוסיף על הדברים האלו שתי התבטאויות ביקורתיות של רי״ח כלפי אברבנאל וכלפי אופיו הפולמוסי. בהתרת הספק הראשון משלושת הספקות הראשונים כתב רי״ח שהיתר הספק ׳ממה שיקל׳, משום שאין לראות את ביאור המצוות כחזרה של הקב״ה על מה שאמר כבר בספרים הקודמים, אלא הם ביאורו של משה למצוות לדור באי הארץ שלא היו במעמד הר סיני. לאחר מכן הוסיף דברי ביקורת לעצם השאלה (מגיד משנה, להלן עמ׳ 334):

> וגם נאמר על צד הדרך הויכוחי לפי האמת. כי לו הונח שמשה אמר מפי הגבורה זה והחלק הג׳, אין מקום לספק הזה, כי ההשנות הזאת היתה לסבה הנזכרת והיא בעבור הבנים, ולפי שלא היו במדרגת ההשכלה כאבותם שעמדו במעמד

29 גרוס, רי״ח ואברבנאל (לעיל הערה 3), עמ׳ לג. אמנם גם רי״ח, כאביו, עסק במידת־מה במסחר (ראו י׳ הקר, ׳קבוצת אגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיציליה ועל גורל המגורשים׳, בתוך ע׳ אטקס וי׳ שלמון [עורכים], פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה: ספר יובל לכבוד פרופ׳ יעקב כ״ץ, ירושלים תש״מ, עמ׳ צד), אולם אצלו עיסוק זה היה בגדר עיסוק משני (גרוס, שם, עמ׳ לג הערה 55). ביקורת עצמית בעניין זה כתב אברבנאל בהקדמתו לספר יהושע. מדבריו של רי״ח בפירושו למסכת אבות נראה כי לא שלל את החכמה מהמתעסקים במסחר, אלא שלדעתו על פי רוב היא אינה מצויה אצלם (ראו מילי דאבות, בתוך מ״ש כשר וי״י בלכרוביץ, פירושי ראשונים למסכת אבות, ירושלים תשל״ג, ב, ו, עמ׳ קכא).

הנבחר, הוצרך להרחיב בביאורם, וזה טעם אמרו 'באר את התורה הזאת' (דב' א 5).

רי"ח מגדיר ספק זה של אברבנאל כ'נאמר על צד הדרך הויכוחי', משום שאף אם נאמר שביאור המצוות נאמר מפי הגבורה ולא על ידי משה, עדיין אין כאן חזרה ללא צורך, מאחר שראוי לבאר את המצוות לדור באי הארץ שלא היו במעמד הר סיני.[30]

בהמשך הדברים מבקש רי"ח להציע ביאור חדש למאמר חז"ל, אך קודם לכן הוא מזהיר את הקורא: 'האמנם עלה על לבי פירוש אחר בזה המאמר, אחזתיו ולא ארפנו, אם יסכימו בו החברים החפצים לדעת האמת במה שהוא אמת, לא לחלוק ולקנטר' (מגיד משנה, להלן עמ' 336). ייתכן שבהכירו את השואל ואת דעתנותו, הוצרך רי"ח להקדים אזהרה לפירושו.

עשרים שנה מאוחר יותר חזר אברבנאל ודן בשאלתו.[31] גם הוא כרי"ח כתב שכל ספר דברים הוכתב למשה מפי הגבורה, אך לדעתו הספר נכתב לכוונה אחת בלבד, והיא לביאור 'התורה והמצוות, אותם שהיו צריכות ביאור' (הקדמה לדברים, מהד' חורב, עמ' 8). המכנה המשותף לשניהם הוא הניסיון למצוא פתרון כולל לשאלת חלקו של משה בכתיבת התורה, ולא להסתפק בפתרון סכמטי אינטואיטיבי.[32]

אך עובדה מפתיעה היא שאברבנאל מתעלם כמעט לחלוטין מתשובת רי"ח. בתחילה כותב אברבנאל את השאלה בדיוק מפליא, כפי שהיא מופיעה כאן לפנינו, אך לאחר מכן הוא פותח בדברי רמב"ן, ונראה כאילו כל דבריו סובבים על דבריו. גם חידושו של רי"ח, שהגבורה ציוותה על משה להעלות את דבריו עלי ספר, הובאה על ידו כחידוש שמקורו בדברי רמב"ן. מדברי רי"ח הוא מזכיר השערה אחת בלבד, וגם אותה הוא דוחה בטענה של 'דרש חלוש'. גם בהשערה זו אברבנאל אינו מזכיר את רי"ח בשמו, אלא מכנהו 'חכם מחכמי הדור', כינוי שנזכר אצלו גם ביחס לחכם בן דורו, רבי יצחק עראמה.[33] אברבנאל אינו נרתע מלכנות את דברי רי"ח 'דרש חלוש' אף שידע

30 השוו זאת לסיום תשובתו של רי"ח: 'והאמת עֵד לעצמו ומסכים מכל צד ולא יכחישנה זולתי המתוכח ויכוח נצוחי'. על מתודת הוויכוח בפרשנותו של אברבנאל ראו בהקדמתו ליהושע (פירוש אברבנאל על הנביאים, א: יהושע–שופטים, מהדורת י' שביב, ירושלים תשס"ט); וכן סגל, פרשן מקרא (לעיל הערה 10), עמ' 267.

31 אברבנאל עסק בכתיבת פירושו לדברים במשך למעלה מעשרים וארבע שנים לסירוגין – קודם שנת ה'רל"ב (ראו ש' רגב, 'נוסח ראשון של פירוש אברבנאל לספר דברים', קבץ על יד טו [תשס"א], עמ' 289–291) ועד כ' בשבט ה'רנ"ו (6 בפברואר 1496).

32 ראו ויזל, בין אברבנאל לרי"ח (לעיל הערה 5), ובפרט עמ' 614.

33 בפירושו לשמ' כא 33 מביא אברבנאל את פירושו של ר' יצחק עראמה (שער סט) ללא ציון שמו, בלשון זו: 'וחכם אחד מחכמי הדור נתן בזה טעם אחר'. וראו נ' ליבוביץ, עיונים בספר שמות:

שרי"ח עצמו הסתייג מהצעתו שלו, כמו שכתב: 'ובכלל אומר, כי שער העיון בזה סגור ולא יפתח עד יבא מורה צדק' (מגיד משנה, לעיל עמ' 331).[34]

יחסו זה של אברבנאל אל רי"ח מפתיע מאוד, ובפרט שברור ללא ספק, שבשעה שאברבנאל כתב את הקדמתו לספר דברים ואת פירושו לדברים לד, הייתה תשובת רי"ח מונחת לפניו. הדבר עולה בבירור מן הקטעים השלמים שהעתיק מחיבורו של רי"ח.[35] אברבנאל פותח בכך שלדעת רמב"ן נכתב ספר דברים לצורך שלוש כוונות: תוכחה, מצוות מחודשות ומצוות מבוארות, אף שהמקור לשלוש כוונות אלו הוא רי"ח ולא רמב"ן, כמו שהוכח לעיל (סעיף א.2).

גם מבנה דבריו של אברבנאל מצביע על כך שכתב את דבריו בהשראת חיבורו של רי"ח. בדומה לרי"ח, לאחר פריסת השאלה פותח אברבנאל בדברי רמב"ן ובדחייתם. לאחר מכן הוא קובע שישנה כוונה אחת בלבד בכתיבת ספר דברים, וכרי"ח הוא מקפיד לפרט כיצד מתיישב כל אחד משבעת הספקות.

ג. תפוצת התשובה והשפעתה

עדויות לתפוצת התשובה ולהשפעתה אינן רבות, ולעת עתה ניתן לציין שתיים בלבד. נכד נכדו של רי"ח, רבי אברהם ב"ר שלמה חיון, כתב מבוא לפירושו של רי"ח למסכת אבות, 'מילי דאבות', שיצא לאור באיסטנבול בשנת של"ט. במבוא כתב:

וגם הנשר הגדול החכם השלם כמהר"ר דון יצחק אבראבנאיל ז"ל שאל ממנו

בעקבות פרשנינו הראשונים והאחרונים, ירושלים תש"ל, עמ' 267 הערה 7.

34 וכן העיר גרוס, חיון ואברבנאל (לעיל הערה 3), עמ' כז.

35 לדוגמה להעתקת אברבנאל מדברי רי"ח ראו גרוס, שם, עמ' כו–כז. תופעת ההעתקה ידועה ומפורסמת אצל אברבנאל, ובמיוחד היא ידועה בפירושו של רבי יצחק עראמה, 'עקדת יצחק'. ראו על כך ח' פולק, 'תולדות ר' יצחק עראמה', בתוך ר' י' עראמה, ספר עקידת יצחק, פרסבורג תר"ט (ד"צ: ירושלים תשמ"ד), 'הקדמה לעקדת יצחק', עמ' ד הערה טו; ש' הלר־וילנסקי, רבי יצחק עראמה ומשנתו, ירושלים ותל אביב תשט"ז, עמ' 50–57; שמואלי, אברבנאל (לעיל הערה 4), עמ' 86 הערה 6; י' האס, 'לבעיית הימצאות דברי רבי יצחק עראמה בכתבי רבי יצחק אברבנאל', סיני קלד (תשס"ה), עמ' קנד–קנט. פולק שיער שאברבנאל כתב את פירושו לדברים בצעירותו, בלי כוונה להוציאו לאור, וברבות הימים נשכח ממנו הדבר; והאס תלה את ההעתקה בסגנון הכתיבה השיבוצי של אברבנאל. ניתן גם לומר שאברבנאל עצמו לא ראה בזה כל גנאי, וכמו שכתב בפירושו למסכת אבות: 'ואומר, שעם היות שמחברי הספרים פעמים לוקחים אלו מאלו, שאין בזה גנאי, כי התחלת הכל הוא השם ית'' (נחלת אבות, ב, ו, עמ' נב ע"ב, ונציה שכ"ז), וראו עוד בהקדמתו לפירושו לירמיהו, ירושלים תשל"ט, עמ' רצז. תופעת הפלגיאט אינה ייחודית לאברבנאל ורווחה מאוד בימי הביניים (ראו לאחרונה מ' סקלרץ, 'דרכו של רמב"ן באימוץ דברי ראב"ע והבאתם שלא בשם אומרם', שנתון כד [תשע"ו], בעיקר עמ' 285–288).

שאלות בלישבונה, ובפרט השאלה הנמצאת אצלנו על דרוש ספר משנה תורה המתחלת 'לפני כל יודעי דת ודין' וכו', והשיב לו עליה בקונדריס קראו 'מגיד משנה' (מילי דאבות, עמ' רצ).[36]

כפי שציין ר' אברהם במבואו, בזמן כתיבת הדברים שהה בירושלים, ולפי עדותו התשובה, או העתק שלה, הייתה מצויה תחת ידו. סביר להניח שכשם שהתשובה הגיעה לשם, כך הגיעה גם למקומות אחרים.

עדות עקיפה לתפוצת התשובה, ניתן למצוא בפירושו של רבי יצחק קארו על התורה, 'תולדות יצחק'.[37] בתחילת פירושו לספר דברים (א 1) העלה ר"י קארו כמה ספקות, שחלקם הם ספקות שהעלה אברבנאל, והשיב:

והתשובה לכלן שזה הספר נחלק לשלשה חלקים, והם: תוכחות, ומצות מחודשות – כגון בן סורר ומורה (דב' כא, יח), ומצות מבוארות – כגון 'גדילים תעשה לך' (שם כב, יב) ... וזאת הפרשה (דברים) ופרשת ואתחנן הם תוכחות, עד מקום שאמר 'וזאת התורה אשר שם משה' וגו' (שם ד, מד) ... (מהד' וגשל, עמ' תיא).

הדמיון בין שתי התשובות ברור. ר"י קארו מבאר שישנם שלושה חלקים לספר: תוכחות, מצוות מחודשות ומצוות מבוארות.[38] חלוקה זו, וגם ניסוח כל אחד מחלקיה, מופיעים כבר אצל רי"ח, וכפי שכתבנו לעיל הוא המקור שלה. סביר להניח שר"י קארו ראה את הדברים בחיבורו של רי"ח והושפע ממנו. יתר על כן, בסיום דבריו מבאר ר"י קארו את הפסוקים הראשונים של הספר כהקדמת המחבר לשלושת חלקי הספר, בדיוק באותו אופן שבו נהג רי"ח. וכך כתב ר"י קארו (שם):

ולכן עתה בתחלת הספר אמר כמי שמחבר ספר ומחלק אותו חלקים, ואמר: 'אלה

36 ראו גם מהדורת ד' זאניטי, ונציה ש"ס, דף סח ע"ב. דברי ר' אברהם חיון הובאו במלואם בספרו של גרוס, רי"ח (לעיל הערה 8), נספח י, עמ' 288–290; וכן אצל הקר, רי"ח (לעיל הערה 2), שגם ניתח את הדברים.

37 ר' יצחק קארו (1458–1535) נולד בטולדו ומשם עבר לליסבון שבפורטוגל ושימש שם כראש ישיבה. ר' יצחק היה דודו של ר' יוסף קארו, מחבר השולחן ערוך. עליו ועל פועלו ראו ח' בנטוב, לימוד התלמוד (לעיל הערה 19), עמ' לט. פירושו לתורה: ר' יצחק קארו, תולדות יצחק, א–ב, מהדורת ח' וגשל, ירושלים תשנ"ד. מעניינת מאוד העובדה שאברבנאל ור' יצחק קארו שניהם חיברו ספרים מאותו תחום: פירוש לפרקי אבות; ספר דרשות (דרשות רבי יצחק קארו [כונה בטעות 'חסדי דוד'], מהדורת ש' רגב, רמת גן תשנ"ו); ופירוש לחומש.

38 גם הדרך שבה יישב רי"ק את הסתירה שבין שני מאמרי חז"ל, היא בדיוק אופן הסברו של רי"ח לסתירה זו.

הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל' וגו' – שהם תוכחות כלן כמו שפרש"י מדברי חז"ל; ואם מצות מחודשות – 'ויהי בארבעים שנה דבר משה אל כל ישראל ככל אשר צוה' וגו', ואם מצות מבוארות – 'בעבר הירדן בארץ מואב הואיל' וגו'.

כנזכר לעיל, לא קיבל אברבנאל את דעת רי"ח שספר דברים נכתב לשלוש כוונות, וודאי שלא ראה בפסוקים הראשונים של הספר הקדמה לשלוש כוונות אלו. לפיכך ניתן לקבוע ללא ספק שבפני ר"י קארו הייתה מונחת תשובת רי"ח לשאלת אברבנאל.

ד. המהדורה

כנזכר לעיל, זכות ראשונים של פרסום תשובת רי"ח שמורה לאברהם גרוס, שהכין מהדורה לא־מדעית על פי שני כתבי יד שיש בידינו לחיבור זה: כ"י אוקספורד־בודלי MS Opp 214 (שסימנו במכון לצילומי כתבי יד בירושלים F20553) וכ"י ניו יורק JTS (שסימנו במכון לצילומי כתבי יד בירושלים F24267). גרוס גם ערך את התשובה וציין מראי מקום לחלק גדול של המובאות הנזכרות בה, אך לא לכולן. זאת ועוד, במהדורתו נשמטו אותיות, מילים ואפילו משפט שלם.[39] בדרך כלל לא גרמו ההשמטות לשינוי משמעות, מלבד פסקה אחת, כפי שניתן להתרשם מהדברים שלהלן (ההשמטות במהדורת גרוס נוספו להלן בסוגריים מרובעים):

וכן [אמרו] 'שמעו נא המורים' וכו' (במ' כ 10) ... וכן מאמרו לאלעזר ולאיתמר בקצף ובחמה 'מדוע לא אכלתם את החטאת' (וי' י 17), האם צוה ית' עליו אחר היותו [הפך] האמת, כי עשו הטוב בעיני יי' [וכמו שאמר לו אהרן 'ואכלתי חטאת היום הייטב בעיני יי"] (שם, 19), והוא עצמו הודה ולא בוש על זה וכאמרו 'וישמע משה ויטב בעיניו' (שם, 20).

במהדורה זו נעשה מאמץ להפיק את הנוסח המדויק ביותר של החיבור, תוך השוואה בין שני הנוסחים. לצורך הקיצור נקרא כ"י אוקסופרד – **א**, וכ"י ניו יורק – **נ**. ניתן לקבוע בבירור שנוסח כ"י **א** עדיף על פני נוסח כ"י **נ**. בכ"י **נ** נפלו שיבושים רבים ומגוונים כגון: חיסור אותיות, הוספת אותיות, חילוף אותיות, השמטת תיבות ואפילו משפטים ועוד. בבדיקת אפראט הערות הנוסח ניתן להבחין בתופעת חיסור התיבות ארבעים וארבע פעמים! בחלק מהמקרים ההשמטה נרחבת עקב דילוג מחמת הדומות.

39 ראו לעיל הערה 8. מאחר שגרוס לא הוציא את מהדורתו כמהדורה מדעית אלא כנספח לספרו, לא ציינתי במהדורה זו את השמטותיו.

לפיכך נקבע נוסח הפנים של המהדורה על פי כ"י **א**. כל ההבדלים צוינו באפראט הערות הנוסח.[40]

כמו בכתבי יד רבים, גם בכתבי יד אלו ישנם שיבושי לבלר הנובעים משמיעה שגויה של קריאת המקור,[41] כגון 'לו'–'לא', 'אלה'–'אלא', וכן דילוג המעתיק מחמת הדומות. כל השגיאות סומנו באפראט הערות הנוסח. במקומות שברור שנפלה טעות בשני כתבי היד, תוקן הדבר אך צוין בכוכבית.[42]

בהתאם לתקופה, השתמשו מעתיקי הספרים בראשי תיבות ובסימני קיצור. כן רשמו תיבות מסוימות כמקובל באותה תקופה. במהדורה זו נפתחו כל ראשי התיבות (כגון ז"ל = זה לשונו, שבע"פ = שבעל פה) והתיבות המקוצרות (כגון אמ' = אמר, לאומ' = לאומר),[43] המילים נכתבו על פי המקובל כיום (כגון אלי'ם = אלהים, שלאדם = של אדם).

כמו כן צוינו מקורות למובאות מהמקרא ומספרות חז"ל. פסוקים שנכתבו בקיצור והושלמו במהדורה הושמו בתוך סוגריים מרובעים. גם אותיות או תיבות שסביר להניח שנשמטו או הושמטו נוספו במהדורה זו בסוגריים מרובעים או שההשמטה צוינה בהערה.[44] באפראט מיוחד נוספו הערות מבארות ומעמיקות, לפי הצורך, וצוינה לשון השיבוץ של רי"ח והפסוק שעליו היא מבוססת.[45]

במקרים שהמחבר ציטט פסוק או מובאה מתרגום אונקלוס, או שציטט מדברי

40 כגון הדבר] ליתא נ; תורה הזה] תורת נ; הספר] ספר **א**. במקרים שהלבלר שב ותיקן את שכתב, צוין הדבר בהערות כך: יספיק] לגיע נ. כלומר: בתחילה כתב לבלר כ"י ניו יורק 'לגיע' ותיקן וכתב 'יספיק'.

41 נראה ששיטה זו של העתקה מפי קורא הייתה מקובלת בתקופה זו. לתיאור התופעה של 'שיבושים הקשורים באוזן' ולגורמיה ראו מ' ציפור, 'על כתב־יד יחידאי: תולדותיו וההדרתו, ועל טעויות מעתיקים', עלי ספר כ (תשס"ט), עמ' 99.

42 לדוגמה *התוכחה, ובהערת הנוסח נכתב: התוכחה] בתוכחה.

43 הקיצור ית' יכול להתפרש 'יתברך' או 'יתעלה', משום כך הושאר על כנו. כן הושארו על כנם קיצורים נפוצים, כגון ז"ל (=זכרו לברכה וכו'), ע"ה (=עליו השלום), או כאלו שקשה להכריע בהם, כגון ראשי התיבות ר"ל, שיכולים להיות קיצור ל: 'רוצה לומר', 'רצוני לומר' או 'רצונו לומר'.

44 תיבה נוספת או תיבות אחדות שנראה שנשמטו נכתבו בתוך סוגריים מרובעים, כגון: 'וידבר יי' אל משה [בעצם היום הזה] לאמר'. השמטה גדולה יותר או מכוונת צוינה כך: 'הכהן [...] ותהי עלי'.

45 חשיבות רבה ישנה לזיהוי לשונות השיבוץ, ש'מלבד ההיבט האומנותי והאסתטי של השימוש בשיבוץ וההנאה שגורמת הפגישה עם השיבוץ בתוך הקשר נתון לקורא הער והיודע. מלבד זאת מדגישים חוקרי הסגנון את המשמעות הנוספת לטקסט באמצעות המקור, המביא אל הטקסט את הקשריו המיוחדים, ואלה יש בהם להוסיף ולהרחיב את דברי הכותב לכיוונים חדשים' (א' חזן, 'קווים אחדים ללשונו של רמב"ן בפירושו לתורה: לדרכי השיבוץ ושילובי המקורות בכתיבתו', מחקרי מורשתנו א [תשנ"ט], עמ' 168).

פרשנים שקדמו לו, והציטוט שונה מהמובא אצלנו, צוין הדבר. הנוסח שנקבע להשוואה לתרגום אונקלוס ולדברי הפרשנים הוא זה המובא בתקליטור מקראות גדולות 'הכתר' (מ' כהן [עורך], רמת גן תשס"ט). על פי רוב המובאות מחז"ל אינן דומות לנוסחים שלפנינו, ולפיכך הן לא סומנו בגרשיים.

החיבור עומד מחדש באופן שמסייע להבנת התשובה, ניתנו כותרות לכל אחד מחלקיה, והודגשו מילות מפתח. להקלת הקריאה נוסף פיסוק, ובמקרה הצורך גם ניקוד.

לפנינו אפוא מהדורה חדשה, ביקורתית ומדוקדקת, המציינת את ההבדלים שבין שני עדי הנוסח, ואשר משלימה ומתקנת את מהדורת גרוס, ומגישה את החיבור לקורא תוך שימוש במירב כלי העריכה וההדרה.

'מגיד משנה' לרב יוסף חיון

אמר יוסף: שאל ממני צמרת הארז[1] משכיל על דבְרי,[2] דון יצחק אברבנל יצ"ו, שאלה אחת, וזה נוסחה:

לפני כל יודעי דת ודין,[3] חכמים מחוכמים,[4] חוטבי עצים – עץ החיים ועץ הדעת,[5] ושואבי מים לכל העדה[6] ממעייני הישועה.[7] שאלתי ובקשתי,[8] אם המשנה תורה הזה, ספר 'אלה הדברים', היה מאת יי' מן השמים,[9] והדברים שבאו בו הם כיתר דברי התורה אשר שם משה לפני בני ישראל, ומ'בראשית' (בר' א 1) עד 'לעיני כל ישראל' (דב' לד 12) אלו ואלו דברי אלהים חיים; או אם ספר משנה תורה משה מעצמו חברו, כמבאר מה שהבין מהכוונה האלהית בביאור המצות וכמו שנאמר 'הואיל משה באר את התורה הזאת' (דב' א 5), כדרך יודעי דעת ומביני מדע[10] לבאר על הלוחות כל הדבר הקשה,[11] דברים שכסה אותן עתיק יומין.[12]

1 מגיד משנה לרב יוסף חיון] מאמר לחכם הנזכר הנקרא מגיד משנה א מאמר לחכם הנקרא מגיד משנה ג 5 תורה הזה] תורת ג 6 היה] היא ג 8 מעצמו חברו] כתבו מעצמו ג 9 מהכוונה האלהית] מהבורא האל יתב' ג 10 ומביני] מביני ג 11 אותן] אותם ג

1 ע"פ יח' יז 3. 2 ע"פ מש' טז 20. 3 ע"פ אס' א 13. 4 ע"פ מש' ל 24. 5 ע"פ בר' ב 9. 6 ע"פ יהו' ט 21. 7 ע"פ יש' יב 3. 8 ע"פ אס' ה 7. 9 ע"פ בר' יט 24. 10 ע"פ דנ' א 4. 11 ע"פ שמ' יח 26. 12 ע"פ פסחים קיט, א.

ואם נאמר כי כל דברי התורה עד תומם יי' דבר ויקרא אָרץ[13] ומשה כותב על הספר בדיו[14] וכל ספר התורה כלם נתנו מרועה אחד,[15] יתחייב לזה ג' ספקות:

הא' – בצורך הִשָּׁנוּת הדברים במשנה תורה אם היה הנותן אחד, ואם באו בדרך ביאור למה חתם[16] משה בדבורו בראשונה והוצרך אח"כ לבאר, ואין מחבר יסתום דבריו ויפרש עצמו.

הב' – למה ארבעת החומשים הראשונים באו בלשון נסתר – השלישי המדבר, וספר 'אלה הדברים' כתב משה בלשון מדבר בעדו, עד 'וילך משה' (דב' לא 1) שחזר לדבר בלשון נסתר כבראשונה, ודברי האל איך יחסם משה לעצמו.

הג' – אם היו הדברים דברי אל חי מהו אמרם ז"ל (מגילה לא, ב): קללות שבתורת כהנים בלשון רבים אמורות ומפי הגבורה אמרם, וקללות שבמשנה תורה בלשון יחיד אמורות ומשה אמרם מעצמו.

ואם תאמר שספר משנה תורה משה אדוננו חברו כמבאר המצות ומגיד מראשית הדברים שיקרו לבניהם אחריהם,[17] יתחייבו לזה ד' ספקות:

הא' – איך בא ספר כתב משה מעצמו בתוך ספרי האל ית', ויהיו תחלת הדברים[18] מפי האל, ומ'וילך' (דב' לא 1) עד הסוף גם כן, ובאמצעותם[19] יבאו הדברים אשר אינם מפי הגבורה, והוא זר מאד.

הב' – למה בא בתוך דברי משה המדבר בעדו דברים בלשון נסתר: ו'אלה הדברים' וכו'[20] (שם, א 1), 'וזאת התורה אשר שם משה' וכו' (שם, ד 44), 'אז יבדיל משה' וכו' (שם, 41); ואם הוא עדות בדבר, יהיה משה ע"ה הוא העד הוא הבעל דין הוא הדיין.[21]

והג' – אם משה אמרו מעצמו, איך באו בו מצות רבות מחודשות לא נזכרו עדיין, והוא א"כ תורה חדשה לא ביאור אליה.

הד' – מה ענין אמרם ז"ל (סנהדרין צט, א): 'כי דבר יי' בָּזָה' (דב' טו 31) – זה האומר כל התורה מן השמים חוץ מפסוק א' שמשה אמרו מעצמו. ואין ספק שכֹּח מאמרם הוא מ'בראשית' עד 'לעיני כל ישראל'.

12 הספר] ספר **א** 13 ספקות] ספיקות **א** 15 בדבורו] ליתא **נ** 25 האל] האל ית' **נ** 31 הוא הבעל דין] ליתא **נ**

13 ע"פ תה' נ 1. 14 ע"פ יר' לו 18. בפירושו שם דייק אברבנאל, שאמר לשון 'כותב' בהווה, מאחר שברגע שהדיבור יצא מפי ירמיהו מיד כתבו ברוך בן נריה 'באופן שלא שם ברוך במגילה ההיא אלא הדיו והכתיבה לבד'. 15 ע"פ קה' יב 11. 16 חתם – סתם, על דרך 'כדברי הספר החתום' (יש' כט 11) ועוד. 17 ע"פ יש' מו 10. 18 ארבעת החומשים הראשונים. 19 מתחילת ספר דברים עד 'וילך משה'. 20 'ואלה הדברים אשר דבר משה'. 21 ע"פ אבות ד, כב.

אמרתי אני[22] אלכה לי אל הגדולים,[23] אנשים חכמים וידועים,[24] וכל הדבר הקשה ישפטו הם,[25] כי הם ידעו דרך יי׳ אותה אבקש,[26] איש אחד איש אחד[27] אשר נָגַע אלהים בקרבו[28] דעת ויראת יי׳,[29] ושערי תשובה לא ננעלו, זה יכתוב ליי׳[30] תשובתו הרמתה,[31] על פי שאלתי במגלת ספר כתוב עלי,[32] דברים טובים[33] הורוני ואני אחריש.[34]

עד כאן תחום השאלה ואלה דברי תשובתי.

[התשובה]

השאלה הזו והתרת הספקות אשר בכל אחד מחלקי הסותר אשר בה, קשה מצד וקלה מצד. אם קשה – כי לא דברו בזה הקודמים ולא המאוחרים, דבר יספיק להגיע אל כוונתה ולהתיר ספקותיה בשלימות. ואם קלותה – כי כח הפסוקים ומאמרי חז״ל ידריכו המעיין אשר רוח אלהים בקרבו להבינה הבנה אמתית משוללת מהטעות. ולביאורה צריך להקדים ראשונה הקדמה, והיא זאת:

[הקדמה]

כל מצוות הכתובות בתורה, גם אשר נתנו באהל מועד ובערבות מואב במשנה תורה, כלם נתנו בסיני ראשונה[35] אחת מהן לא נעדרה.[36] וראייה לזה מן הפסוק וממאמרם ז״ל. מהפסוק – אמרו השי״ת למשה ׳עלה אלי ההרה ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה׳ (שמ׳ כד 12): ׳לוחות אבן׳ – כמשמען, ׳והתורה׳ – זו תורה שבכתב, ׳והמצוה׳ – זו שבעל פה. וכבר הביא הרמב״ם ז״ל זה הפסוק בתחלת ספר המדע לראיה על זה.[37] וממאמרי רז״ל עצמו מְסַפֵּר,[38] מכללם אזכיר קצתם, אמרם בסוף מכות (כג, ב): דרש ר׳ שמלאי: תרי״ג מצות נאמרו למשה בסיני, שס״ה מצות לא תעשה – כמנין ימות החמה, ורמ״ח מצות עשה – כמנין אבריו של אדם. וכאמרם בראשון מחגיגה (ו, א): ר׳ ישמעאל אומר: כללות נאמרו מסיני ופרטות באהל מועד; ר׳ עקיבא אומר: כללות ופרטות נאמרו מסיני, וחזרו ונשנו באהל מועד, ונשתלשו בערבות מואב. ובסִפְרָא פרשת בהר

37 הדבר] ליתא נ 39 דעת] דעה ניכתוב] ליתא נ | ע״פ] ע״כ נ 42 בכל] כל נ 43 כי לא] שלא נ | יספיק] לגיע נ1
46 הקדמה] ליתא נ 47 גם] ליתא נ | מועד] מעד נ1 48 וראייה] ראיה נ | ומאמרם] ומאמרם נ 49–50 והתורה והמצוה
לוחות אבן] ליתא (דילוג מחמת הדומות) נ 51 כמשמען] כמשמעו נ | שבעל פה] תורה שבעל פה נ | וכבר] וכן נ
52 וממאמרי] וממאמר | עצמו] ג״כ נ | בסוף] בסוגית נ 54 וכאמרם] וכמאמרם נ

22 ע״פ קה׳ ב 1. 23 ע״פ יר׳ ה 5. 24 ע״פ דב׳ א 15. 25 ע״פ שמ׳ יח 26. 26 ע״פ תה׳ כז 4.
27 ע״פ במ׳ יג 2. 28 ע״פ שמ״א י 26. 29 ע״פ יש׳ יא 2. 30 ע״פ יש׳ מד 5. 31 ע״פ שמ״א ז
17. 32 ע״פ תה׳ מ 8. 33 ע״פ זכ׳ א 13. 34 ע״פ איוב ו 24. 35 כלומר כל תרי״ג המצוות ניתנו
בראשונה בהר סיני; בשורות הבאות טוען רי״ח כי ניתנו פעם נוספת באוהל מועד ופעם שלישית בערבות
מואב. 36 ע״פ יש׳ לד 16. 37 בפסוק זה פתח הרמב״ם את הקדמתו למשנה תורה. 38 ע״פ תה׳ מ 6.

סיני (א) אמרו: מה ענין שמיטה לענין הר סיני, והלא כל המצות נאמרו מסיני? אלא מה שמטה נאמרה כללותיה ופרטותיה ודקדוקיה מסיני, אף כל המצות נאמרו כללותיהן ופרטיהן ודקדוקיהן מסיני. ומאמרים אחרים רבו מארבה ואין להם מספר.[39]

יעלה מההקדמה הזו לנו כלל גדול, והוא שכל המצות נאמרו כללותיהן ופרטיהן ודקדוקיהן מסיני וחזרו ונשנו באהל מועד ונשתלשו בערבות מואב, כמאמר השלם ר' עקיבא, כי השרש אצלנו הלכה כר' עקיבא מחברו, כמבואר בעירובין פרק מי שהוציאוהו (מו, ב): ר' יעקב ור' זריקא אמרו הלכה כר' עקיבא מחברו. ואין הלכה כר' ישמעאל, בר מחלוקתו, האומר שכללות נאמרו מסיני ופרטות מאהל מועד ונשתלשו בערבות מואב.

[שלוש כוונות הספר]

ואחר אִמּוּת ההקדמה הזו אומר, כי הספר הזה המקודש הנקרא 'משנה תורה' כִּיְוֵון בו משה ע"ה ג' כוונות, ושלשתן ביארן הכתוב בג' פסוקים בהקדמת הספר אחת לאחת.[40]

הא' – להוכיח לבאי הארץ על כל חטאתיהם אשר עשו המה ואבותיהם. כי זה היה קרוב למיתתו, ומדרך השלמים להוכיח לרבים סמוך למיתתם, כיעקב לבניו (בר' מט) וכשמואל לישראל (שמ"א יב). ועל החלק הזה מזה הספר שבו נכללת כוונה זו, הקדים בתחלת הספר ואמר 'אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל בעבר הירדן במדבר בערבה' (דב' א 1) – ר"ל אלה הדברים של התוכחות דבר משה. וכבר בא בספר הזה חלק גדול כלו תוכחות ומוסרים, והוא רוב פרשת אלה הדברים, וקצת ואתחנן, וקצת והיה עקב, וקצת וילך, ופרשת האזינו. וכבר ביאר השלם אנקלוס ע"ה כי המקומות הנזכרים בפסוק 'אלה הדברים' הם רמזי התוכחות,[41] והרצון בו שמוכיחם על מה שעשו במקומות ההם והוא אמרו 'על דעבדו במדברא ועל דעברו במישרא'.[42] ועליו החזיק רש"י ז"ל

58 נאמרה] ליתא **נ** 59 אחרים] ליתא **נ** 60 מהקדמה הזו] מהקדמה זו **נ** 62 מחברו] **נ** מחבירו 63 יעקב] עקיבא **נ** | מחברו] מחבירו **נ** 66 כיוון] כיון **נ** 67 בהקדמת] בהקדמה **נ** 68 חטאתיהם] חטאיהם **נ** | זה היה] היה זה **נ** 69 למיתתם] למיתתן **נ** 74 ופרשת] וקצת **נ** 1 75 בו שמוכיחם] שמוכיחות **נ** 76 במדברא ועל דעברו] ליתא (דילוג מחמת הדומות) **נ**

39 ע"פ יר' מו 23. 40 ע"פ קה' ז 27. גם רמב"ן, בהקדמתו לספר דברים, כתב שספר דברים עוסק בשלושה דברים אלו. ואף שישנו הבדל ביניהם, כמבואר במבוא (לעיל סעיף א.2), מכל מקום שלוש כוונות אלו נשענות על דבריו. 41 שתרגם: 'אִלֵּין פִּתְגָמַיָא דְּמַלֵּיל מֹשֶׁה עִם כָּל יִשְׂרָאֵל בְּעִבְרָא דְיַרְדְּנָא אוֹכַח יָתְהוֹן עַל דְּחָבוּ בְּמַדְבְּרָא וְעַל דְּאַרְגִּיזוּ בְּמֵישְׁרָא לְקֳבֵיל יַם סוּף בְּפָרָן אִתַּפְּלוּ עַל מָנָא וּבַחֲצֵרוֹת אַר גִּיזוּ עַל בְּסָרָא וְעַל דַּעֲבַדוּ עֵיגַל דְּדַהַב' (= אלה הדברים שדיבר משה עם כל ישראל בעבר הירדן, הוכיח אותם על שחטאו במדבר ועל שהכעיסו בערבה (אפשר גם: במישור, בעמק) לפני ים סוף, בפרן טפלו על המן, ובחצרות הכעיסו על הבשר ועל שעשו עגל זהב). 42 לפנינו באונקלוס: 'עַל דְּחָבוּ בְּמַדְבְּרָא וְעַל דְּאַרְגִּיזוּ בְּמֵישְׁרָא', כנ"ל.

בפירושו, וזהו דעת רבי יהודה בספרֵי (דברים א), וכבר הביא ראיה לזה הפירוש הרמב"ן ז"ל בפירושו (לדב' א 1–3). ואיך שיהיה, בין שיהיו אלו המקומות אשר בזה הפסוק רמזי התוכחות או כמשמעם, על כל פנים זה הפסוק הוא הקדמה לבאר הכוונה הראשונה הזאת. וזה החלק הוא נקרא 'חלק *התוכחה', ואמרו משה מעצמו ולא מפי הגבורה. ולכן לא נאמר בזה הפסוק של 'אלה הדברים' – שהוא ביאור כוונת זה החלק – 'אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל כאשר צוהו ה'', כי מעצמו דִּבר החלק הזה.

והכוונה השנית – לומר להם לישראל המצות המחודשות שלא נכתבו בספרים הקודמים, והם נאמרו לו למשה כבר בהר סיני בשנה הראשונה וכמו שהקדמתי. ועל החלק מזה הספר שבו נכללת כוונה זו הקדים בתחלתו פסוק שני[43] ואמר 'ויהי בארבעים שנה בעשתי עשר חדש באחד לחדש דבר משה אל בני ישראל ככל אשר צוה יי' אותו אליהם' (שם, א 3) – ר"ל בהר סיני.[44] וזה החלק הב' אמרו משה מפי הגבורה ולא מעצמו, ועל זה אמר בו 'ככל אשר צוה יי' אותו אליהם'. ועל כן אמר בהקדמת החלק הזה בייחוד 'ויהי בארבעים שנה', לומר שאע"פ שכבר עבר זמן רב שנצטוה על החלק הזה מהמצות, לא נכתבו בספרים הקודמים עד עתה שהוא סוף הארבעים שנה.

ויש לאומר שיאמר, ונסתפקתי בו יש לי שנים,[45] אחר שאלה המצות המחודשות בספר הזה נתנו למשה בסיני כשאר המצות, למה לא נכתבו בספרים הראשונים כשאר המצות. וחקרתי על זה ולא מצאתי לאחד מקדישי עליון חדשים גם ישנים[46] מי שיתעורר להניע הספק הגדול הזה וישתדל להסירו. אמנם להרמב"ן (בהקדמה לפירוש לדברים) לבדו מצאתי ריש מילין, אמר, זה לשונו: לא נכתבו המצות בספרים הראשונים שידבר עם יוצאי מצרים – כי אולי לא נהגו באותן המצות, רק בארץ, אע"פ שהם חובת הגוף, כאשר בא בענין הנסכים (במ' טו 2);[47] או מפני שאינן תדירות לא הזכירן רק בבאים לנחול הארץ.[48] ע"כ.

וכבוד הרב במקומו מונח, כי אין הסבות האלה מספיקות. הא' – כי בא כמתנבא,

77 יהודה] יאודה נ 79 או] ליתא נ | הכוונה] הכונה נ 80 נקרא] הנקרא נ | התוכחה] בתוכחה | מעצמו] לעצמו נ 81 כוונת] כונת נ 83 והכוונה] והכונת נ 85 שבו נכללת כוונה] שבאו הכללות כונה נ 88 בו] ליתא נ | יי' אותו] אותו יי' נ 91 שיאמר] שאמר נ 92 בסיני] מסיני נ 93 לאחד מקדישי] אלא מקדשי נ 98 לנחול הארץ] ליחול בארץ נ 99 מונח] מונחת נ | מספיקות] מפסיקות נ | כמתנבא] כמנבא נ

43 פסוק הקדמה שני. 44 'ככל אשר צוה ה' אותו אליהם' בהר סיני. 45 נראה שכוונתו לומר: נסתפקתי בו שָׁנים. 46 ע"פ שה"ש ז 14. 47 שאף שנסכים הם חובת הגוף, אינם נוהגים אלא בארץ, כעולה מפשטות הכתובים. וחז"ל נחלקו בדבר: לדעת רבי ישמעאל לא נתחייבו בנסכים אלא מביאתם לארץ, ולדעת רבי עקיבא לא נתחייב היחיד בנסכים אלא מביאתם לארץ, אבל בקרבנות ציבור נהגו נסכים גם במדבר (ראו ספרי קז; זבחים קיא, א). 48 לפנינו ברמב"ן: 'לא הזכירם, רק בבנים נוחלי הארץ'.

מסתפק בנבואתו, ולכן אמר 'אולי' ובאמת אינו אולי אבל[49] נמנע. כי לוּ היה משפט אלה המצוות המחודשות, כמצות יִבּוּם (דב' כה 5–6) ושִׁלּוּח הקן (שם, כב 6–7) ועדים זוממים (שם, יט 16–20), המחודשות בזה הספר, וזולתם – לא נהגו בהם עד בואם לארץ כמשפט הנסכים – היה להם לרז"ל לפרש משפט זה בתלמוד כמו שביארוהו בנסכים במקומות רבים.[50] ועוד כי הנסכים עצמם לא נהגו בהם עד שנכנסו לארץ, ועם כל זה נכתבו בספר 'במדבר סיני' בפרשת 'שלח לך' (יג 2), ולמה לא נכתבו שם אלה המצות גם כן אע"פ שלא נהגו בהם עד בואן לארץ. נוסף על זה, כי מצות רבות שלא נהגו בהם עד הכנסת הארץ, והם חובת הקרקע, כשמטת קרקעות (וי' כה 1–7) וערלה (שם, יט 23–25) וזולתם, נכתבו בספרים הקודמים. וגם קריאת דרור לעבדים ביובל, שהוא חובת הגוף ולא נהגו בה עד בואם לארץ, נכתבה בספר ויקרא (כה 10). ואם היה אומר הרב שזה לו קבלה מרבותיו, ר"ל שאלה המצות המחודשות לא נהגו בהם עד בואם לארץ, נאמר גם אנחנו אם קבלה הוא נקבל, אבל ודאי אין לו קבלה בזה, ולכן נסתפק בדבר.

וגם הסבה השנית בלתי מספקת, והיא אמרו 'או מפני שאינן תדירות', וכבר הרגיש הרב בחולשתה ולכן אמר בה מלת 'או', ויש לבעל הריב לחלוק עליה. וזה כי ימצאו מהם שהן תדירות, כמצות 'לא יבא עמוני ומואבי' (דב' כג 4), 'לא תתעב אדומי' (שם, 8) ומצות 'כי תשֶׁה ברעך מַשַּׁאת מאומה'[51] (שם, כד 10) ו'לא תהיה קדשה' (שם, כג 18) וזולתן עצמו מְסַפֵּר.[52] ועוד כי גם במצוות הכתובות בשאר הספרים יש מהן שאינן תדירות, כיובל (וי' כה 8–13), והשמטה (שם, 1–7), ומצות 'ואם כל עדת ישראל ישגו' (וי' ד 13) כי רחוק הוא מאד שיחטא הקהל בכללו בשגגה חטא מה. ובכלל אומר, כי שער העיון בזה סגור ולא יפתח[53] עד יבא מורה צדק.[54]

100–101 לוּ היה משפט אלה] לא היה משפט אל נ 101–102 כמצות יבום ושלוח הקן ועדים זוממים] ליתא (דילוג מחמת הדומות) נ 102 בהם] בהם בתלמוד נ 103 כמשפט] כמשפט מצות נ | בתלמוד] ליתא נ 104 לארץ] בארץ נ 105 אלה] אלא נ 107 כשמטת] ושמטת 109 לו] לא נ 110 מרבותיו] מרבותינו נ 111 לו] ליתא נ 112 תדירות] תדירו נ 112–114 וכבר הרגיש הרב בחולשתה ולכן אמר בה מלת או ויש לבעל הריב לחלוק עליה וזה כי ימצאו מהם שהן תדירות] ליתא (דילוג מחמת הדומות) נ 114 תתעב] ליתא נ1 115 ומצות כי תשה ברעך משאת מאומה] ומשאת מאומה כי תשא ברעך נ 116 במצוות] במצות נ | הספרים] ספרים נ

49 אלא. 50 כגון קידושין לז, ב; זבחים קיא, א. 51 לא תבוא אל ביתו לעבוט עבוטו. 52 ע"פ תה' מ 6. 53 ע"פ יח' מד 2. 54 גם ר' דוד בן שלמה אבן זמרא (רדב"ז; שו"ת רדב"ז ו, ב'קמג) הקשה כיוצא בזה על רמב"ן: על מה שכתב שלא נהגו בהן עד בואם לארץ – הקשה משמטה ויובל שאינן נוהגות בארץ ונאמרו ליוצאי מצרים, ועל מה שכתב שאינן תדירות – הקשה ממצות 'ואכלת ושבעת' (דב' ח 10), 'לא תוסיף' (שם, יג 1), 'הקם תקים' (שם, כב 4) וגירושין (שם, כד 1), שהן תדירות ונאמרו לבנים באי הארץ. אמנם בשונה מרי"ח, הקשה רדב"ז גם על דעת רמב"ן שכל המצוות נאמרו למשה בסיני, שאם כן נמצא משה כובש נבואתו ארבעים שנה. ולפיכך הכריע שהמצוות המחודשות שבספר לא נאמרו למשה אלא בערבות מואב, והמצוות המחודשות נשנו בשביל דבר שנתחדש בהן. קושיה אחרונה זו יש לתרץ שלא היה משה כובש נבואתו ואמר את המצוות לישראל, ולא נמנע משה אלא מכתיבתן בתורה.

האמנם היותר קרוב אצלי בזה, כי היה זה מאת יי' מן השמים[55] וכונה מאתו, בעבור יהיה כל אחד מחמשה חומשי תורה מוכתר במצות מחודשות שלא נכתבו בספרים אחרים. כי גם בספר בראשית יש בו שתי מצות שלא נכתבו בשאר הספרים – מצות פרו ורבו (א 28) וגיד הנשה (שם, לב 33), עם שיש לנו להאמין שנאמר אח"כ למשה בסיני, כשאר המצות כלן והז' מצות בני נח הנכללים בספר ההוא, שנאמרו לו בסיני בפירוש אח"כ והם בשאר הספרים. והסבה על שלא נכתבו אלו השתי מצות אח"כ היא זאת הסבה בעצמה – למען יהיה הספר ההוא גם כן מעוטר במצות מחודשות שאינן בשאר הספרים.[56]

ואשוב למה שהייתי בו. הנה זאת הכוונה הב' המכוונת בספר הזה – לדבר המצות המחודשות שלא נכתבו בספרים הראשונים, ובזה היחס הם מחודשות,[57] כי לפי האמת הם ישנות כי כבר נאמרו בסיני זה ט"ל שנה.

והכוונה הג' – היא לבאר להם לבנים הבאים לארץ המצות שנכתבו בספרים הראשונים והעשרת הדברות, כי לא זכו רבים מהם להיות במעמד הר [סיני] בגוף ונפש. ועל הכוונה הזאת הקדים בתחלת הספר בפסוק ג'[58] והוא אמרו 'בעבר הירדן בארץ מואב הואיל משה בֵּאֵר את התורה' וכו' (דב' א 5). ולכן אמר בחלק הזה 'ביאור', כי הוא ביאור, לא דבור מחודש כמו שאמר בחלק הב' 'דִּבֶּר משה' (שם, 2).[59] והחלק מזה הספר הנכללת בו הכוונה הג' הזאת, אמרו משה מעצמו כראשון,[60] וזהו אמרו 'הואיל משה' – ר"ל רצה מעצמו. ולכן לא אמר בו 'כאשר צוהו יי'' כמו שאמר בשני.

ואחר שהקדים בתחלת הספר הזה אלה הג' כוונות, התחיל מיד לברר החלק הראשון שבו נכללת הכוונה הראשונה, והוא חלק התוכחה. וזהו אמרו 'ה' אלהינו דבר אלינו בחורב לאמר' וכו' (שם, 6). כל הפרשה ההיא, רצוני פרשת 'אלה הדברים', היא דברי התוכחות, וקצת ואתחנן. ואחר שדבר חלק רב מהתוכחות, התחיל להקדים קודם שידבר בחלק המצות המחודשות ואמר עליו 'וזאת התורה אשר שָׂם משה' (שם, ד 44). ולא מצאתי ענין שישוה[61] שאמרו בענין המצות, זולתי על המחודשות, כאמרו 'אלה

122 בו] ג"כ נ 126 בעצמה] בעצמו נ | שאינן] שאינם א 128 הכוונה] הכונת נ 130 זה] ז"ל נ 131 להם] ליתא נ 132 כי לא] שלא נ | רבים מהם] רוב מהן נ 132–133 בגוף ונפש] בגופו נפש נ 133 הכוונה] הכונה נ 135 כי הוא ביאור] ליתא (דילוג מחמת הדומות) נ | דבור] דיבור נ 138 ואחר] ואח"כ נ 141 ואתחנן] ואתחן נ1 | להקדים] להתחיל נ

55 ע"פ בר' יט 24. 56 אברבנאל לא קיבל זאת וכתב על כך (בהקדמה לדברים): 'זה הוא דרש חלוש ואין ראוי לקבלו'. ראו המבוא למהדורה, עמ' 321. 57 מצד הכתיבה הן חדשות, לא מצד נתינתן. 58 בפסוק הקדמה שלישי. 59 בהקדמה לחלק ג כתב 'הואיל משה באר', משום שהוא ביאור למצוות שנכתבו כבר בספרים הקודמים, ובהקדמה לחלק ב כתב 'דִּבר משה', שכן יש בו מצוות מחודשות. 60 כחלק הראשון – חלק התוכחה. 61 אולי צ"ל: שימה. מכל מקום כוונתו לומר שבכל המצוות המחודשות אמר בתורה לשון 'שימה'.

המשפטים אשר תָּשִׂים לפניהם' (שמ' כא 1) וכן 'כתבו לכם את השירה הזאת ולמדה את בני ישראל שִׂימָהּ' (דב' לא 19). ולכן אמר בהקדמת זה הפסוק 'וזאת התורה [אשר שָׂם]' (שם, ד 44) כי מה שידבר עד הנה אינו תורה אלא תוכחה. ואחר שהקדים זה הפסוק הקדים גם כן שם פסוק אחר להורות שכוונתו עוד לדבר בביאור המצות הכתובות בספרים אחרים, ועל זה אמר 'אלה העדות והחקים והמשפטים אשר דִּבֶּר משה אל בני ישראל בצאתם ממצרים. בעבר הירדן בארץ מואב (לפנינו: בעבר הירדן בגיא[62])' וכו' (שם, 45–46). ו'דִּבֶּר' מושך עצמו ואחר עמו, ושיעור הכתוב: אלה העדות והחקים והמשפטים אשר דבר משה כבר אל בני ישראל בצאתם ממצרים, דִּבֶּר עתה בעבר הירדן בארץ מואב. והתחיל מיד לבאר עשרת הדברות עם היותם מהחלק הג',[63] לגודל מעלתן שניתנו במעמד הקדוש, ועליהם הקדים ואמר 'ויקרא משה אל בני ישראל ויאמר אליהם שמע ישראל את החקים ואת המשפטים' וכו' (שם, ה 1). ואחר שביאר עשרת הדברות חזר לדבר בחלק הב' במצות המחודשות. ואח"כ עירב הג' חלקים יחד, פעם שידבר בחלק הג', פעם בחלק הב', פעם בחלק הא' שהוא חלק התוכחה.

זהו מה שיראה לי בביאור כוונת הספר הזה, ואופן סדורו מסכים עם האמת ועם לשון הפסוקים. והכלל העולה, כי הספר כולל ג' חלקים: הא' – חלק התוכחה, והב' – חלק החדוש, והג' – חלק הביאור. והא' והג' – אמרם משה מעצמו, והב' – אמרו מפי הגבורה. עוד יכלול הספר הזה בסופו חלקים אחרים, וביאורם בלתי הכרחי במה שהנחנו בדרכו.

[יישוב הספקות]

ואחר הביאור הזה, אין מקום לכל הספקות שהניע[64] השואל לכל אחד משני חלקי הסותר, והיתרו ממה שיקל. וזה כי הן בנויות על הנחה ששני החלקים אשר בעצם השאלה הם חלקים סותרים, וזה שהספר הזה לא ימלט[65] או כתבו משה מפי הגבורה או מעצמו, ולכן הניע השואל ספקות לכל אחד מהם, אבל לפי האמת, וכמו שביארתי, אינם סותרים כלל אבל יש כאן חלק ג' אמצעי ביניהם, והוא שקצתו כתבו משה מפי הגבורה וקצתו מעצמו. ולכן לא הייתי צריך לבאר היתר הספקות כי בנקל יתירם

147 שכוונתו] שכונתו נ 151 כבר] ליתא נ 153 מעלתן] מעלתם א 154 ישראל] ליתא נ 155 עירב] ערב א
156 הג' פעם בחלק הב'] הב' פעם שידבר בחלק הראשון פעם שידבר בחלק הג' נ 157 בביאור כוונת הספר הזה] בכונת ביאור הספר נ 158 והב'] הב' נ 159 והא' והג'] והאומר הג' נ | מעצמו] מפי עצמו נ 160 וביאורם] וביאורן נ 162 הן] הם נ 165 אינם סותרים] אינן סותרין נ | אמצעי] אמצע נ | כתבו משה] כתב נ 166 הספקות] ספקות נ

62 ראו ראב"ע על אתר (דב' ד 46), המסביר שבעבר הירדן בגיא הוא הר העברים שבארץ מואב. 63 אף שעשרת הדברות הם מחלק ג' של הספר – חלק הביאור, הקדימם הכתוב לחלק ב' – חלק המצוות המחודשות, מחמת חשיבותם. 64 שהעלה. 65 אין מנוס מלומר.

המעיין. אמנם לפי שארצה לבאר בהתרתן דברים שנשתבשו בהם הרבה מהמעיינים, שערתי להתירן אחת לאחת.

ואומר, הספק הא׳ מג׳ הראשונים אשר יספק השואל, על הניחו שמשה אמר זה הספר מפי הגבורה – בצורך הִשָּׁנוּת הדברים במשנה תורה אם היה הנותן אחד, ואם באו בדרך ביאור למה סתם התורה בראשונה והוצרך אח״כ לבאר, ואין מחבר יסתום דבריו ויפרש מעצמו. היתרו ממה שיקל. וזה כי *השנות הדברים וביאורם לא עשאו משה מפי הגבורה אלא מפי עצמו, והוא חלק הביאור שהוא החלק הג׳ מזה הספר. *וההשנות הזאת עם ביאורה הוצרך משה לדברה לבָּנים באי הארץ שלא שמעו עדיין המצות ההן. וגם נאמר על צד הדרך הויכוחי לפי האמת.[66] כי לו הונח שמשה אמר מפי הגבורה זה[67] והחלק הג׳, אין מקום לספק הזה, כי *ההשנות הזאת היתה לסבה הנזכרת והיא בעבור הבנים, ולפי שלא היו במדרגת ההשכלה כאבותם שעמדו במעמד הנבחר, הוצרך להרחיב בביאורם, וזה טעם אמרו ׳באר את התורה הזאת׳ (דב׳ א 5). ודי בזה לספק הראשון.

ואם לשני – והוא למה בחומשים הראשונים בלשון הנסתר וכשלישי המדבר, וספר ׳אלה הדברים׳ כתב משה בלשון מדבר בעדו, עד ׳וילך משה׳ שחוזר לדבר בלשון נסתר כבראשונה, ודברי השם איך ייחסם משה לעצמו. *היתרו גלוי. וזה כי הוא בנוי על היותו משה אומר זה הספר מפי הגבורה, וזה הפך האמת, כי רובו – והוא החלק הא׳ והג׳, אמרם מפי עצמו, ולכן דבר בהם בלשון מדבר בעדו. ואם יאמר אומר כי היה לו לומר החלק הב׳ – והוא חלק החדוש שאמרו מפי הגבורה – ׳וידבר יי׳ אל משה לאמר דבר אל בני ישראל׳[68] כמו בספרים הראשונים. התשובה לזה מבוארת מההקדמה שהקדמתי, כי גם אלה המצות המחודשות לא נאמרו עתה למשה מחדש, כי כלן נאמרו לו בהר סיני בשנה הראשונה, ואילו אמר בכאן ׳וידבר יי׳ אל משה לאמר דבר אל בני ישראל׳ היה נראה שדברם לו עתה. וכבר ביאר הרמב״ן ז״ל הסבה הזו.[69] ולכן תמצא שבענינים

167 בהתרתן] בהיתרו **נ** | מהמעיינים] המעיינים 169 יספק השואל] יסתפק **נ** 171 סתם התורה בראשונה] כתב בראשונה התורה **נ** | אח״כ לבאר] לבאר אח״כ **נ** 172 השנות הדברים] השואת האברים **אנ** 173 משה] ליתא **נ** 174 וההשנות] וההשואה **א**; והשואה **נ** | לדברה] לבארה **נ** 175 צד] הצד **נ** 176 ההשנות] ההשואה **א**; השואה **נ** 180 למה] כמה **נ** 182 השם] משה **א1.1** | משה] ליתא **נ** | היתרו] התרו **א**; התירו **נ** 189 ביאר] ליתא **נ**

66 רי״ח טוען ששאלה זו פתרונה קל, ולא שאלה אברבנאל אלא לשם הוויכוח והדיון. שהרי אם נניח שהפסוקים נאמרו מפי הגבורה, לא תקשה הישנות הדברים, לפי שיש צורך לבאר את המצוות עבור הבנים ׳שלא היו במדרגת ההשכלה כאבותם שעמדו במעמד׳ הר סיני. 67 החלק הראשון – חלק התוכחה. 68 מאחר שרוב הספר אמרו משה מעצמו, ורק את חלק ב אמר מפי הגבורה, צריך היה לציין בתחילת חלק ב ׳וידבר ה׳ אל משה דבר אל בני ישראל׳. 69 בהקדמתו לספר דברים כתב רמב״ן כדברי רי״ח. ואברבנאל (בהקדמתו לדברים) הקשה על כך שהרי משה יכול היה לציין את זמן אמירת הדברים, כדרך שאמר ׳וידבר ה׳ אל משה אחרי מות שני בני אהרן׳ (וי׳ טז 1), ׳וידבר ה׳ אל משה במדבר סיני בשנה

המחודשים שדבר השם עם משה מחדש בזה הספר, נאמר בם 'וידבר יי' אל משה [בעצם היום הזה] לאמר' (דב' לב 48) או 'ויאמר ה'' (שם, לא 14, 16) והם מפרשת 'וילך' עד סוף התורה.

ואם הג' – והוא שאם היו הדברים האלה דברי אל חי מה ענין אמרם ז"ל (מגילה לא, ב) קללות שבתורת כהנים בלשון רבים אמורות ומפי הגבורה משה אמרם, ושבמשנה תורה – בלשון יחיד אמורות ומשה מפי עצמו אמרן. אין היתרו ממה שיקשה. כי הקללות ההם אמרם משה מעצמו כמו שאמר חלק התוכחות וחלק הביאור. ואין זה ספק בחק האמת, והוא שבזה הספר חלק אמצעי מחלקי ההנחה[70] המונחת בשאלה, שמשה אמר הספר מעצמו או מפי הגבורה, והוא שקצתו אמרו מפי עצמו וקצתו מפי הגבורה. אבל בהניחנו שמשה אמרו כלו מפי הגבורה, היה היתרו ממה שיקשה.

אמנם בזה המאמר אשר לרז"ל, רשת גדולה נלכדו בה חכמים גדולים, וחשבו כי מובן זה המאמר, כפי מה שיראה ממנו בתחלת העיון, ושדעתם ז"ל שקללות שבמשנה תורה אמרם משה מעצמו. וכבר ראיתי גדולים וחכמים הבינוהו על זה האופן, והוא טעות גדולה. כי הכתוב אומר בפירוש שאמרן משה מפי הגבורה – אמר בסופן[71] 'אלה דברי הברית אשר צוה יי' את משה לכרות את בני ישראל בארץ מואב' (דב' כח 69). והתימה איך נעלם ממנו[72] זה הפסוק, ולכן לא יפלא בעיני העלמו מעיני המניע הספק הזה[73] עם טוב השכלתו, אחרי ראותו היותו נסתר מעיני הקודמים והמתאחרים מהחכמים שראיתי ושמעתי שמעם.

ולכן האמת בזה, כי גם אלה הקללות שבמשנה תורה אמרם משה מפי הגבורה, ולא נעלם זה מעיני המאור הרמב"ן ז"ל אשר דבר, וזה לשונו (בהקדמתו לדברים): בערבות מואב לא נתחדשו לו *אלא דברי הברית *כאשר נתפרש בו.[74] ע"כ. ירצה כל הפסוק הנאמר בסופו.[75] ולפי זה הפירוש, אמרם ז"ל 'מפי עצמו אמרם', הוא דבר זולתי מה שהבינו ממנו המבינים. וזה שהַלַּלוּ והַלַּלוּ – רצוני הקללות שבת"כ ושבמשנה תורה,

190 נאמר] נאמרו נ 191 לאמר] ליתא נ 195 אמרן] ליתא נ 196 מעצמו] מפי עצמו נ | התוכחות] התוכחה נ 199 היה] יהיה נ | ממה] וממה נ 200–201 לרז"ל רשת גדולה נלכדו בה חכמים גדולים וחשבו כי מובן זה המאמר] ליתא (דילוג מחמת הדומות) נ 202 גדולים וחכמים] חכמים וגדולים נ | על זה] בזה נ 203 שאמרן] שאמרם נ 204 את] אל נ 205 בעיני] מעיני נ 206 עם טוב] מתוך נ

השנית לצאתם מארץ מצרים' (במ' ט 1), 'בעת ההיא אמר ה' אלי' (דב' י 1). ועוד, שבפרשת מסעי, שבשנת הארבעים לצאתם מארץ מצרים, ישנן חמש מצוות, ובכולן נאמר 'וידבר ה' אל משה' (במ' לג 50, לד 1, 16, לה 1, 9), אף שלדעת רמב"ן (ורי"ח) נאמרו גם הן בהר סיני. 70 דרך ממוצעת בין שתי האפשרויות שהציג השואל בשאלתו, אם משה כתב את הספר מפי הגבורה או מפי עצמו. והיא שמקצתו כתב מפי הגבורה, וקצתו מעצמו. 71 של הקללות. 72 מהגדולים והחכמים הנזכרים. 73 ר"י אברבנאל. 74 כך ברמב"ן שלפנינו, וכך הביאו רי"ח להלן. ובשני כתבי היד הנוסח הוא: 'אלה דברי הברית אשר נתפרש בו'. 75 'כאשר נתפרש בו' כל הפסוק הנאמר בסופו.

דברי אלהים חיים. אבל ההפרש בשניהם, שהראשונות נאמרו בלשון שהב"ה מעצמו אמרן בלשון מדבר בעדו – 'ואם לא תשמעו לי' וכו' (וי' כו 14), 'והכתי אתכם גם אני' (שם, 24) וכן כלם, אבל השניות נאמרו בלשון משה המדבר בעד השם – 'אם לא תשמע בקול יי' אלהיך' (דב' כח 15), 'יככה יי' בשחפת ובקדחת' וכו' (שם, 22), 'ישא יי' עליך גוי מרחוק' (שם, 49), והוא כשליח בין השם ובין ישראל. וכבר גלה לנו הפירוש הזה והאיר עינינו בו הרמב"ן ז"ל, אמר זה לשונו (וי' כו 16): 'אמרם כי משה מפי עצמו אמרם; כי הגבורה עשתה משה שליח בינו ובין ישראל'.[76]

האמנם עלה על לבי פירוש אחר בזה המאמר, אחזתיו ולא ארפנו,[77] אם יסכימו בו החברים החפצים לדעת האמת במה שהוא אמת, לא לחלוק ולקנטר. והוא זה – כי 'אלה דברי הברית' (שם, כח 69) – ר"ל פרטיותם,[78] והרחבת הדבור בם, ומספר הקללות אשר בהם – שהוא מאה חסר שתים, לא אמרם משה מפי הגבורה אלא מעצמו. וזה כי הוא ית' צוהו בדרך כלל שיכרות ברית אל בני ישראל, בזולת שיבאר לו דברי הברית בפרטיותם, והוא ע"ה סדר מעצמו דברי הברית כלם. וזהו מאמרם ז"ל – והקל משה בקללות אלה לאמרם בלשון יחיד,[79] כי הראשונות נאמרו בלשון רבים. וזה מפני שלא סדר לו השם דברי הברית, *ומאהבתו את ישראל אמרם בלשון יחיד ולא החמיר בם חומר הראשונות שהם בלשון רבים. ואילו סודרו דברי הברית מפי השם איך שנה משה נסח מאמר השם, חלילה לו.

ולשון הפסוק מסכים מאד לזה הפירוש והוא אמרו: 'אלה דברי הברית אשר צוה יי' את משה לִכְרוֹת את בני ישראל' (שם, שם). משמע שמה שצוהו השי"ת, הוא שיכרות הוא הברית עם ישראל, ולא שדבר לו דברי הברית. ושיעור הכתוב: אלה הדברים האמורים, הם דברי הברית שצוה יי' למשה שיכרות אותו הברית עם בני ישראל. כי על כריתת הברית צוהו לבד. ואלו היו דברי הברית מאמר השם למשה, היה לו לומר 'אלה דברי הברית אשר דבר יי' את משה לדבר אל בני ישראל', או 'אשר נתן יי' בינו ובין בני ישראל ביד משה' כמו שאמר בקללות שבתורת כהנים.[80] כי לדברי הרמב"ן ז"ל שאמר 'מפי עצמו אמרם' הוא מפי משה – שהוא ית' עשאו למשה 'שליח בינו ובין

213–214 שהב"ה מעצמו אמרן] שהקב"ה אמרם נ 214 גם] אף א 217 ישא יי' עליך גוי מרחוק והוא כשליח בין השם ובין ישראל] ליתא נ 219 משה] למשה נ 223 אשר בהם] בם נ1; אשר בם נ 224 כלל] כל נ 225 והוא ע"ה] והוא והוא ע"ר נ ו מאמרם] ממאמרם נ 226 בקללות] ליתא נ ו רבים] יחיד נ1 227 ומאהבתו] מאהבתו נ 228 ואילו] ואלו נ 229 נסח] נוסח נ 231 את] אל נ ו הוא] אל משה 232 הוא] אותו נ ו ישראל] בני ישראל נ 232–233 ולא שדבר לו דברי הברית ושיעור הכתוב אלה הדברים האמורים הם דברי הברית שצוה יי' למשה] ליתא (דילוג מחמת הדומות) נ 235 את משה לדבר] ליתא נ 237 למשה] ליתא נ

76 לפנינו ברמב"ן: 'משה כי אמרן, מפי עצמו אמרן; כי הגבורה עשתה משה שליח בינה ובין ישראל', וכוונתו שה' ציווה את משה לומר את הקללות בלשון שממנה נשמע כאילו משה מקללם. 77 ע"פ שה"ש ג 4. 78 פרטיהם. 79 ראו רש"י דב' כח 23. 80 ראו וי' כו 46.

בני ישראל',[81] הנה גם בברית הראשונה עשאו שליח וכאמרו שם 'אשר נתן יי' בינו ובין בני ישראל ביד משה' (וי' כו 46), כי הוא ית' לא דבר דברי הברית לישראל כי אם ע"י צירו הנאמן.

ולחוזק הספק הזה העומד נגדו, נראה לי לפרש גם עליו ז"ל, כי אומרו 'כי הגבורה עשתה משה שליח בינו ובין בני ישראל', ירצה כי הוא צוהו ונתן לו יכולת שהוא יסדר מעצמו דברי הברית בינו ובין בני ישראל, וזהו אמרו שליח. כי יש לשאול, לפי מה שהיה נראה קודם מדברי הרב ז"ל, מה חדש בזה ית',[82] כי גם בכל התורה הוא שלוחו. אבל לפי זה שאמרתי עתה, יוצא כי בשאר דברי תורה הוא אומר הדברים כאשר ישמעם מפי השם בזולת שנוי ותוספת וגרעון, כאמרו 'אלה הדברים אשר תדבר אל בני ישראל' – אז"ל (ראו מכילתא יתרו, בחדש ב): לא פחות ולא יותר; ובברית הזה לא סדר לו הדברים אבל צוה ונתן לו רשות שיסדרם הוא מעצמו כפי שלמות שכלו, והוא בזה במדרגת השליח שנותן לו המשלח כל כחו. אמנם יעמוד מנגד זה הפירוש אמרו הרב ז"ל וזה לשונו (בהקדמתו לספר דברים): 'בערבות מואב לא נתחדשו לו אלא דברי הברית *כאשר נתפרש בו', שמזה נראה שדעתו לומר שדברי הברית עצמם נתחדשו לו. אלא אם נאמר שאמרו 'דברי הברית' – ר"ל דברי הצואה שצוהו על כריתת הברית, וזהו אמרו 'כאשר נתפרש בו', כי זהו שנתפרש בסוף הברית שצוהו ית' לכרות הברית, לא שדבר לו דברי הברית. ואיך שיהיה, בין שהיתה זו כוונת הרב או לא, מה שפירשתי הוא הנכון בעיני, והוא מסכים מכל צד. והרחבתי בזה להרים מכשול מדברי המשכילים. ובכאן הותרו הספקות הג' הראשונות.

אמנם היתר הספקות הארבעה האחרונות, אם הא' מהם והוא – איך בא ספר כתב משה מעצמו בתוך ספרי האלוה ית', ויהיו תחלת הדברים מפי האל, ומ'וילך' עד סוף גם כן, ובאמצעותם יבאו הדברים אשר אינם מפי הגבורה, והוא זר מאד. היתרו נקל מאד. וזה כי לא אמרו כלו מעצמו. כי קצתו אמרו מפי הגבורה – והוא חלק החדוש, וגם החלקים שאמר מעצמו, האמירה לבדה היתה מעצמו, לא הכתיבה. כי אע"פ שאמרן מעצמו, לא כתב דבר מעצמו מהם בתורה חלילה לו, אבל כתיבתם היתה ככל התורה – שכתבה ע"ה מפי הגבורה ולא כתב מעצמו אפילו אות אחת. והסכים השם על ידו ויישרו בעיניו דבריו אשר דבר לעמו, ולכן אמרם למשה בפיו וסִדר כתיבתם בזה הלשון

238 בני] ליתא נ 239 הברית] הברית האלה נ 240 צירו הנאמן] צור ונאמן נ 241 לי] לו נ 242 הוא] ליתא נ 244 התורה] התורה כלה נ | שלוחו] שליחו נ 248 בזה] ליתא נ 249–250 וזה לשונו] ורז"ל נ 250 לו אלא] לו אלה א; אלא נ | כאשר] אשר אנ 251 עצמם] בעצמם נ 256 הראשונות] ראשונות נ 258 האלוה ית' ויהיו] האל ית' ויהי נ 259 ובאמצעותם] ואמצעותם נ 261 לבדה] מעצמה נ1 | כי] כי כי נ 263 שכתבה] שכתבם משה נ 264 ויישרו] ויושרו נ

81 אבל הדברים הם של ה', ולא היה משה אלא שליח לאמרם. 82 באמרו 'אלה דברי הברית' וכו'.

בעצמו מפיו יקרא אליו כל דברי התורה, והוא[83] כותב בספר[84] התורה בידו כפי מה שהם כתובים בו, לא יחליף ולא ימיר[85] דבר ממה שדבר לו השם. וזהו שרש התורה. ועל זה אמרו ז"ל (בבא בתרא טו, א): כל התורה כלה הב"ה אומר ומשה אומר וכותב, חוץ משמנה פסוקים שהב"ה אומר ומשה כותב בדמע. ירצו, כי כל דברי התורה מבראשית עד 'וימות שם משה' (דב' לד 5) השם היה אומר, ומשה חוזר ואומר מה שאמר השם וכותב מיד. וזה כל פסוק ופסוק או חלק ממנו. ומ'וימות משה' עד סוף התורה, הב"ה היה אומר, ומשה מרוב דמעותיו לא היה יכול לאמרם והיה כותב לבד. ועל זה אמר 'ומשה כותב' ולא אמר 'ומשה אומר'.[86] זהו פירוש המאמר הזה באמת וכבר ראיתי בו פירושים זרים, בסודם אל תבא נפשי.[87]

ואם הספק הב' – והוא למה באו בתוך דברי משה המדבר בעדו דברים בלשון נסתר – 'אלה הדברים' וכו' (דב' א 1), 'וזאת התורה' וכו' (שם, ד 44), 'אז יבדיל משה' וכו' (שם, 41); ואם הוא עדות, יהיה משה הוא העד הוא הדיין. היתרו מבואר מאד. וזה כי אלו המאמרים אשר בזה הספר על דרך הנסתר ודומיהם, אינם מאמרים שאמרם משה לישראל עד שיסדרם על אופן המדבר בעדו, אבל הם ספור מסדר כתיבת הדת ית' שמו ידבר בעד משה מה שעשה ומה שדבר, לא שידבר משה בעד עצמו. ולא סודרו ולא נכתבו אלה הפסוקים בספר הזה זולתי אחר שהשלים לדבר משה ע"ה דברי הספר הזה, ואז כתבם מפי השם ככל דברי התורה. והנה יאמר בתחלת הספר הזה השם המקדים 'אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל' וכו' ואח"כ יספר השם הדברים בלשון שאמרם משה מדבר בעדו 'ואתחנן אל ה'' (שם, ג 23), 'ואתפלל אל יי'' (שם, ט 26) וזולתם ומכח התחלת הספר הזה באמרו 'אלה הדברים' וכו' והב' הפסוקים הסמוכים לו, יהיה גם כל הכתוב בספר ההוא בדרך נסתר כשלישי המדבר בדברים שנאמרו בספר ההוא. וזה תמצאהו להרמב"ן ז"ל בהקדמתו לפירוש התורה וזה לשונו: לא כתב משה רבינו התורה כמדבר בעד עצמו, כנביאים שמזכירין עצמם, כמו שנאמר ביחזקאל תמיד 'ויהי דבר יי' אלי לאמר' (יח' ג 16), וכן בירמיהו,[88] אבל משה רבנו כתב כשלישי המדבר. ואל יקשה עליך ענין 'משנה תורה', שמדבר בעד עצמו 'ואתחנן אל ה'' (דב' ג 23) 'ואתנפל לפני ה'' (שם, ט 18, 25) 'ואתפלל אל ה'' (שם, 26) כי תחלת הספר ההוא – 'אלה הדברים אשר דבר

265 בעצמו] מעצמו נ | דברי] ליתא נ | התורה בידו] בדיו נ 270 הב"ה היה] היה הב"ה נ 271 לאמרם] לאומרם נ 272 הזה] ליתא נ | זרים] רבים זרים נ 274 באו] ליתא נ 275 וזאת התורה וכו' אז יבדיל משה וכו'] אז יבדיל וכו' וזאת התורה וכו' נ 276 הוא] הוא הוא נ | יהיה משה הוא העד הוא הדיין] ליתא א1 | היתרו] התירו נ 282 אל כל ישראל] ליתא נ | הדברים] הברים נ1 284 גם כל] גם כן כל הפסוקים וכל נ 285 בדרך] דרך נ 286 רבינו] ע"ה נ 288 משה רבנו כתב] מרע"ה נ | המדבר] המדבר בעדו נ | ואל] עליך א1 290 תחלת הספר ההוא] התחלת הספר נ

83 משה. 84 ע"פ יר' לו 18. 85 ע"פ וי' כז 10. 86 כך פירש גם אברבנאל את דב' לד 1. 87 ע"פ בר' מט 6. 88 'ויאמר ירמיהו היה דבר ה' אלי לאמר' (יר' לב 6).

משה אל כל ישראל' (שם, א 1), והנה הוא כמספר דברים בשם אמרם. ע"כ. וכבר נתן הרב הנזכר[89] הסבה על היות התורה נכתבת כשלישי המדבר, בהקדמה הנזכרת יעויין שמה.

נוסף על זה אומר אני כי אין להפלא מזה, כי כן מנהג הנביאים עם היות רוב דבורם מדברים בעדם וכמו שכתב הרב, עכ"ז פעמים רבות ידברו דרך נסתר. ראה יחזקאל עצמו שהתחיל בספר ואמר 'ואני בתוך הגולה על נהר כבר' (יח' א 1) מדבר בעדו, ואח"כ אמר דרך נסתר כשלישי המדבר 'היה היה דבר יי' אל יחזקאל בן בוזי הכהן [...] ותהי עליו שם יד יי'' (שם, 3). וירמיהו גם כן בספרו אמר מאמרים רבים דרך נסתר. אמר בתחלת ספרו 'דברי ירמיהו וכו', היה דבר יי'' וכו' (יר' א 1–2) כאלו מדבר אחר בעדו, והוא הוא אשר כתב ספרו וחברו כמבואר בראשון מבתרא (טו, א). והרבה מאמרים כאלה גם כן בתוך ספרו 'אשר היה דבר יי' אל ירמיהו על דבר הבצרות' (שם, יד 1) 'הדבר אשר היה אל ירמיהו מאת יי' [לאמר] קום וירדת בית היוצר' (שם, יח 1–2) ורבים כאלה. והקש על זה שאר הנביאים.

ואם הספק הג' – והוא אם משה אמרו מעצמו איך באו בו מצות מחודשות לא נזכרו עדיין והוא א"כ תורה חדשה, לא ביאור אליה. התרתו מבוארת ממה שפירשתי. כי חלק החדוש שבזה הספר לא אמרו מעצמו, וזה החלק הוא תורה מחודשת, לא ביאור אליה. ולא הקדים עליו אמרו 'הואיל משה באר את התורה הזאת' כי אם על חלק הביאור. אמנם החלק הזה מהתורה מחודש לא נאמר עתה מפי הגבורה אבל כבר נאמר לו בסיני בשנה הראשונה וכמו שהקדמתי.

ואם הספק הד' – והוא מה ענין אמרם ז"ל 'כי דבר יי' בזה' – זה האומר כל התורה מן השמים חוץ מפסוק א' שמשה אמרו מעצמו, ואין ספק שכח המאמר הזה הוא בכל דברי התורה כלה עד 'לעיני כל ישראל'. התרתו ממה שיקל [ל]אשר יבן המאמר הזה לרז"ל על אמתתו. כי אם נקח המאמר הזה כפי שטחו יש בו מהקושי העצום, וזה כי תפלת משה על העגל מי עלה על לב שאמרה משה מפי הגבורה והלא צוה ית' 'ועתה הניחה לי' וכו' (שמ' לב 12)?! וכן מאמרו לרשע 'למה תכה רעך' (שם, ב 13) לא אמרו מפי הגבורה כי עדיין לא הגיע אליה.[90] ואמרו 'בי יי' שלח נא ביד תשלח' (שם, ד 13) אם אמרו מפי הגבורה למה חרה אפו בו כאמרו 'ויחר אף יי' במשה' (שם, 14). וכן אמרו 'שמעו נא המורים' וכו' (במ' כ 10) אם אמרו מפי הגבורה למה הענישו ית' עליו – לדעת המאמינים שחטאו היה על לשון המאמר ההוא בחרפו עם הקדש, וכמו שהאמינו רז"ל (תנחומא,

292 הנזכר סבה] ז"ל נ 297 היה היה] היה נ 298 עליו] עלי א 300 והוא הוא] והוא נ 305 התרתו מבוארת] התירו מבואר והוא נ 310 ז"ל] ליתא נ 312 כלה] ליתא נ 313 מהקושי] מקושי נ 317 אמרו] אומר נ

89 רמב"ן. 90 לא זכה לנבואה.

חקת ט). וכן מאמרו לאלעזר ולאיתמר בקצף ובחמה 'מדוע לא אכלתם את החטאת' (וי' י 17), האם צוה ית' עליו אחר היותו הפך האמת, כי עשו הטוב בעיני יי' וכמו שאמר לו אהרן 'ואכלתי חטאת היום הייטב בעיני יי'' (שם, 19), והוא עצמו הודה ולא בוש על זה וכאמרו 'וישמע משה ויטב בעיניו' (שם, 20). ורבים כאלה בתורה שאמרם משה מעצמו בהכרח הגמור. אבל כוונתם בזה המאמר, כי לפי מה שאמרו 'הב"ה אומר ומשה אומר וכותב' (בבא בתרא טו, א) יאמרו עתה שהאומר שמשה מעצמו אומר וכותב אפי' פסוק אחד הרי בכלל 'כי דבר יי' בזה', אבל כל מה שכתב משה כתבו מפי הב"ה, וכמו שכתב הרב ז"ל:[91] זה אמת וברור, שכל התורה, מתחלת ספר בראשית עד 'לעיני כל ישראל' – מפיו של הב"ה לאזנו של משה, כענין שנאמר 'יקרא [אלי] את כל הדברים האלה ואני כותב על הספר בדיו' (יר' לו 18). ע"כ. והנה לא שלל הרב שלא נכתבו בתורה פסוקים שדברם משה בעתם מפי עצמו, אלא שלא כתבם מעצמו בעת כתיבת התורה אלא מפי הב"ה, ולא הוסיף ולא גרע אפילו אות אחת על מה שדבר לו השם שמה. ובזה מובן זה המאמר לפי עומק אמתתו. וכבר יותרו בזה האופן ז' הספקות האלה הֵיתר שלם ונתבארה בשלמות כוונת הספר הזה המקודש באופן סדורו.

ובכלל אומר, כי הצד השוה לכל אלה הספקות אשר בזה הדרוש ודומיהן, הוא מהעדר ההשגחה בידיעת כוונת הספר הזה המקודש ובהבנת מאמרי רז"ל הנדברים על אמתתם, כי הם בתחלת העיון פורשים רשת לרגלי[92] המעיינים כאשר יקחום כפי שטחיהם ולא ירדו עד עמקם, והאלהים סגר בעדינו[93] הדרך הזה ית' שמו. והענינים האלה ודומיהן אין כל האדם זוכה להשיגם, זולתי השוקדים על דלתי העיון לילה ויום,[94] ומואסים החשק הדמיוני ואוהבים חשק ההצלחה האמתית שהוא נוסד באמת כמאמר החכם מכל האדם 'אשרי אדם שומע לי' וכו' (מש' ח 34).

זהו מה שראיתי להרחיב על זה הדרוש, כי ראיתיהו יקר מאד מצד נושאו ולגודל הספקות אשר בו הגיעה מדרגתן לבלבל המעיינים המבקשים למצוא דברי חפץ.[95] והאמת עֵד לעצמו ומסכים מכל צד ולא יכחישנה זולתי המתוכח ויכוח נצוחי, לא מי שיחשוק לדעת האמת מצד שהוא אמת. אחת שאלתי מאת המעיינים בזה הביאור אותה אבקש להרחיב שכלם כפתחו של אולם, להבין ולהשכיל מובאי תכונתו, כי לא נפלו בו דברים במקרה זולתי עם טורח העיון, ואשר כן יעשה הנה שכרו אתו ופעולתו לפניו.[96]

322 ואכלתי] ואכלתם נ 324 שאמרו] שאמרו שאמרו נ1 325 מעצמו] עצמו נ 332 עומק] ליתא נ | ז' הספקות] הספיקות נ 337 בעדינו] בעדינו את נ 339 ומואסים] ומאסים נ1 | חשק] חסק נ1 | כמאמר] כאמר נ 341 על זה] בזה נ 343 המתוכח] המוכח נ1 | נצוחי] נצחי נ 344 שיחשוק] שישחוק נ | בזה הביאור] ליתא נ 345 נפלו] נפל נ

91 הרמב"ן. 92 ע"פ איכה א 13. 93 ע"פ בר' ז 16. 94 ע"פ מש' ח 34. 95 ע"פ קה' יב 10. 96 ע"פ יש' מ 10.

וקראתי שם המאמר הזה 'מגיד משנה' כי הוא מבאר ומגיד כוונת הספר הזה המכונה 'משנה תורה' ומתיר הספקות הנופלות בו.

המאמר הזה חברתיהו אני יוסף בן הנשיא אבא מארי אברהם חיון זצ"ל, למלאת משאלות לב הנאהב, כרוב ממשח,[97] משכיל על דברי,[98] יקרה נפשו עלי, היקר ר' יצחק אברבנאל יצ"ו. שבע ביום הללתיהו,[99] העירני בשבע ספקותיו לקשור חבל בחבל ומשיחה במשיחה, לדלות ממעמקי תהום רבה פניני חמד ספיר גזרתם.[100] ארוממך יי' כי חננתי בינה,[101] ואם היא קטנה מאד בערך בינתך הבלתי בעלת תכלית – מה עצמו ראשיה,[102] גדולה היא אלי, באמצעותה דלה דליתי[103] מבאר חפרוה שרים[104] מים חיים אל כלי,[105] להשקות צאן מרעיתך עמך ונחלתך.[106]

349 זצ"ל] ז"ל נ 350 לב] ליתא נ 351 אברבנאל] אבראבאנאל נ 352 במשיחה] נ ממשיחה נ 353 הבלתי] קבלתי נ 354 אלי] ליתא

97 ע"פ יח' כח 14. 98 מש' טז 20. 99 ע"פ תה' קיט 164. 100 ע"פ איכה ד 7. 101 ע"פ תה' ל 2. 102 ע"פ תה' קלט 17. 103 ע"פ שמ' ב 19. 104 ע"פ במ' כא 18. 105 ע"פ במ' יט 17. 106 ע"פ דב' ט 26. בסיום כתב היד חתם לבלר כ"י א 'תושלב"ע' (=תם ונשלם שבח לבורא עולם), ולבלר כ"י נ חתם 'תם תושלב"ע בריך רחמנא דסייען'.